

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ТРАДИЦІЯХ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:

*студентка 6 курсу, 631 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»*

Бурак Марія-Євгенія Василівна

Керівник: доц. Мафтин Л.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № ___ від ___ листопада 2023 р.*

Зав. кафедри _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Бурак М.-Є. В. Виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану. - Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 99 с.

Актуальність дослідження зумовлена потребою оновлення змісту національно-патріотичного виховання у зв'язку з війною, розв'язаною російською федерацією. Новітні виклики, які постають перед вихованням зростаючої особистості, висувають потребу звернення до героїчного досвіду наших предків, козацьких традицій. Тож метою дослідження є теоретичне обґрунтування особливостей виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану.

Робота складається зі вступу, двох розділів, що містять параграфи та висновки, загальних висновків, списку використаних джерел, який включає 117 найменувань і практично орієнтованих додатків.

Згідно поставлених завдань, у кваліфікаційній роботі проаналізовано психолого-педагогічну та навчальну літературу з проблеми дослідження, уточнено й конкретизовано суть ключових понять, подано змістову характеристику козацьких виховних традицій, обґрунтовано актуальність звернення до виховного потенціалу козацьких виховних традицій в умовах воєнного стану. За результатами констатувального дослідження акцентовано методичні аспекти використання виховних традицій українського козацтва в урочній та позаурочній роботі з молодшими школярами; розкрито особливості виховання молодшого школяра на героїчних традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану,

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, традиції українського козацтва, козацьке виховання, воєнний стан, молодші школярі, інноваційні форми та методи.

ABSTRACT

Burak M.-E. V. Education of younger schoolchildren in the traditions of the Ukrainian Cossacks in the conditions of martial law. - Manuscript.

Master's thesis for obtaining a master's degree in the specialty 013 Primary education. - Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. - Chernivtsi, 2023. - 98 p.

The relevance of the research is determined by the latest challenges facing the upbringing of a growing personality in the conditions of martial law, the need to turn to the heroic experience of our ancestors, Cossack traditions. Therefore, the purpose of the study is the theoretical substantiation of the peculiarities of the education of younger schoolchildren based on the traditions of the Ukrainian Cossacks in the conditions of martial law.

The structure of the work: introduction, two sections containing paragraphs and conclusions, general conclusions, list of used sources, appendices.

According to the tasks, the qualification work analyzed the scientific literature on the research problem, presented the content characteristics of the Cossack educational traditions, substantiated the relevance of addressing the educational potential of the Cossack educational traditions in the conditions of martial law; methodical aspects of using the educational traditions of the Ukrainian Cossacks in classroom and extracurricular work with younger schoolchildren are disclosed; the peculiarities of the upbringing of a younger schoolboy in the heroic traditions of the Ukrainian Cossacks in the conditions of martial law are highlighted.

Key words: national-patriotic education, traditions of Ukrainian Cossacks, Cossack education, martial law, younger schoolchildren, innovative forms and methods.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5-8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ЗАСАДАХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.....	9-30
1.1. Вивчення проблеми дослідження у науковій літературі.....	9-18
1.2. Актуальність козацьких виховних традицій в умовах воєнного стану	18-29
1.3. Констатувальне дослідження стану ознайомлення молодших школярів із виховними традиціями українського козацтва.....	29-35
Висновки до розділу 1	36-37
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	38 - 65
2.1. Аналіз змісту підручників сучасної початкової школи щодо проблеми дослідження.....	38-43
2.2. Застосування традицій українського козацтва як засобу формування патріотичних почуттів учнів молодшого шкільного віку в урочній діяльності.....	43-52
2.3. Використання традицій українського козацтва у позаурочній роботі з молодшими школярами.....	52-63
Висновки до розділу 2.....	64-65
ВИСНОВКИ.....	66-68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69-79
ДОДАТКИ.....	80-99

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження зумовлена потребами змін до організації освітнього процесу, перегляду й оновлення змісту й системи національно-патріотичного виховання у зв'язку з війною, яку розв'язала проти нашої держави російська федерація. Указами Президента України Володимира Зеленського (№ 64/2022 від 24.02.2022 р. та № 133/ 2022 від 14.03.2022 р.) на території України запроваджено воєнний стан - особливий правовий режим, що вводиться у разі загрози національній безпеці.

У цих обставинах змінилися підходи до роботи школи, врегулювання освітнього процесу (комфорт, безпечне освітнє середовище, психологічна підтримка школярів), наповнення новим змістом виховання, що великою мірою впливає на майбутній розвиток нашої держави та ін. Рекомендації щодо цього викладені у листах МОН України «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій» від №1/3371 - 22 від 06.03.2022, «Про організацію освітнього процесу в початковій школі в умовах воєнного стану» №1/3725 - 22 від 20.03.2022, «Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» (№1 373722 від 29.03.2022), а також у заходах, затверджених МОН України щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року (наказ МОН від 06.06.2022).

Метою національно-патріотичного виховання, згідно Концепції, визначено «становлення самодостатнього-громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» [59]. Досягненню означеної мети мають сприяти

заходи громадянсько-патріотичного, духовно-морального, військово-патріотичного та екологічного виховання.

В умовах воєнного стану пріоритетного значення набуває військово-патріотичне виховання, зміст якого визначається національними інтересами України, потребою формування в зростаючій особистості готовності до захисту своєї Вітчизни, україноцентричної позиції (моральні орієнтири, ідеали, цінності, національна свідомість, патріотизм, добродійність тощо).

Виклики часу висувають потребу звернення до героїчного минулого, досвіду наших предків, традицій та звичаїв українських козаків, їх системи фізичного тіловиховання, духовних практик, морального вдосконалення, плекання лицаря, воїна, захисника Вітчизни.

Чимало вчених у своїх працях виголошують думку про те, що козацькі виховні традиції є тим національним здобутком, які має досягнути й творчо реалізувати у своєму житті кожен національно свідомий українець (В. Антонович, Д. Яворницький, М. Грушевський, М. Драгоманов, Г. Ващенко й ін.). Розробці питань, пов'язаних із використанням виховних можливостей козацьких традицій присвячені дослідження В. Бабак, І. Беха, С. Білик, О. Кириченко, Н. Кубай, В. Кузя, Ю. Руденка та ін..

Як бачимо, різноманітні аспекти проблеми нашого дослідження доволі глибоко висвітлені у науковій літературі, що свідчить про значний інтерес до неї з боку як педагогічної науки, так і шкільної практики. Однак, варто зазначити й те, що питання патріотичного виховання учнів молодшого шкільного засобами героїчних традицій українського козацтва в умовах воєнного стану вимагає детальнішої уваги, особливо у методичній площині - удосконалення форм і методів такої роботи, зважаючи на виклики воєнного сьогодення.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати особливості виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану.

Завдання дослідження:

- проаналізувати психолого-педагогічну, навчально-методичну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити зміст поняття «традиції українського козацтва»;
- здійснити констатувальне дослідження стану ознайомлення молодших школярів з виховними традиціями українського козацтва;
- виокремити особливості виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану.

Об'єкт дослідження: виховання молодших школярів.

Предмет дослідження: особливості виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану.

Методи дослідження: аналіз, порівняння, систематизація, опитування, узагальнення.

Теоретичне значення дослідження полягає в узагальненні досліджень, присвячених проблемі виховного потенціалу традицій українського козацтва, розкритті їх змісту, визначенні основних соціально-педагогічних функцій, виявленні особливостей застосування в освітньому процесі сучасної початкової школи, конкретизації основних організаційно-методичних умов національно-патріотичного виховання учнів молодшого шкільного віку через залучення до козацьких традицій та обґрунтуванні актуальності використання в умовах воєнного стану.

Практичне значення: основні положення й висновки дослідження можуть слугувати мотивацією й основою для переходу від ситуативного застосування козацьких традицій в освітньому процесі сучасної школи до системної та науково обґрунтованої їх реалізації; отримані результати можуть бути використані у практичній діяльності вчителів початкових класів у роботі з учнями молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану; у процесі написання методичних рекомендацій, підручників і навчальних посібників; у системі підготовки майбутніх учителів сучасної школи, під час перепідготовки й підвищення кваліфікації педагогів тощо.

Апробація результатів дослідження:

- основні положення й результати дослідження обговорювалися на методичних об'єднаннях учителів початкових класів Стерченської ЗОШ І-ІІІ ступенів Глибоцької селищної ради Чернівецької області;

- тези з темою «Козацькі традиції у діяльності сучасних дитячо-юнацьких об'єднань України» опубліковані у тезах доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (25-27 квітня 2023 року);

- брала участь і стала переможцем першого туру Всеукраїнського (внутрішньоуніверситетського) конкурсу студентських наукових робіт з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка (Тема: Виховання молодших школярів на традиціях українського козацтва в умовах воєнного часу) / наказ Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 11.05.2023 р. № 167 «Щодо підведення підсумків Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузей знань і спеціальностей у 2022/2023 навчальному році».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, які містять параграфи та висновки, загальних висновків, списку використаних джерел, який включає 117 найменувань і практично орієнтованих додатків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ЗАСАДАХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1.1. Вивчення проблеми дослідження у науковій літературі

Українське козацтво, його історія, виховні традиції, звичаї є предметом вивчення дослідників як минулого, так і сучасності. Широковідомою є праця французького інженера - картографа Гійома Левассера Боплана «Опис України...» (1650 р.) - книга, що містить цікаву інформацію з історії, етнографії, географії нашої країни. Автор описував козаків як незламних воїнів, лицарів, людей вільних, мужніх, хоробрих, яким притаманні надзвичайні якості характеру, високі патріотичні почуття, поєднання розуму й кмітливості, індивідуальної неповторності, винахідливості, звитяги, а також вправності у дипломатії.

Міцні підвалини наукового вивчення козаччини заклали вітчизняні вчені. Так, професор Київського університету, батько нової української історіографії Володимир Антонович у своїх розвідках наголошував на спадкоємності традицій Київської Русі й козацтва, адже, на його думку, в контексті організації Запорозької Січі, громадський народноправний козацький устрій тісно пов'язаний із вічево-громадським устроєм княжих часів, є його органічним продовженням.

Праці вченого написані з використанням великого фактичного матеріалу, різноманітних джерел, тож історія українського козацтва у них викладена послідовно - від витоків і до знищення російським царатом: фундаментальна праця «Акти про козаків» (1863), магістерська дисертація «Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра» (1870), книга (курс лекцій) «Про козацькі часи на Україні» (1897).

Заслугою вченого є те, що він одним із перших у вітчизняній науці дослідив теорії походження козацтва, у контексті аналізу історичних подій, торкався і виховних традицій, що були своєрідним живильним джерелом мужності, лицарства, козацької звитяги. Йому також належить пріоритет у

біографічних розвідках відомих історичних постатей: гетьмана Івана Мазепи, полковника Семена Палія.

На окрему увагу заслуговують праці видатного український історика, археолога, етнографа Дмитра Яворницького: «Виникнення і будова Запорозького Коша» (1882 р.), фундаментальна «Історія запорозьких козаків» у трьох томах (Т.І - 1892 р.; Т.ІІ - 1895 р.; Т. ІІІ - 1897 р.), «Завпорожжя в залишках старовини та переказах народа» (1900), альбом «З української старовини» (1900), «Як жило славне запорожське низове військо» (1914).

Автором настільки детально описано побут, традиції, звичаї українських козаків, що в народі його називали Нестором Запорожжя і характерником. Він заслужив це цілком справедливо, популяризувавши козацьку тематику, актуалізувавши героїчні сторінки історії українського козацтва, завдяки чому змінилися погляди цілого покоління українців на власну історію.

У висвітленні запорозької тематики, на відміну від попередників, вчений торкався не лише воєнних і політичних аспектів історії українського козацтва, чільне місце у дослідженнях займає його побут, устрій, звичаї, традиції, вірування, ментальні характеристики, психологія. Етнограф зазначав: «Я не міг задовольнитися вивченням самих лиш воєнних подвигів запорожців, а обов'язково хотів уявити собі, у можливій повноті, й усе внутрішнє їх життя» [116, с.5].

Досліджуючи українське козацтво, як одну з найвпливовіших політично активних сил в українському суспільстві кінця 16- першої половини 17 століття, Дмитро Яворницький виокремив для себе такі основні та тісно взаємопов'язані напрями:

- історична географія Запорозького краю (історичні процеси, пов'язані з козацькими територіями, походження, становлення);
- археологія (історичні речові пам'ятки);

- політична історія запорозького козацтва (політичні й культурно-історичні орієнтації, роль в історії українського народу, як зародку нового українського державництва);
- археографія (історичні документи, інформація, джерела про козаків);
- духовна культура запорожців (характерні цінності, побут, звичаї, релігія, фольклор тощо).

На думку історика, однією із провідних, консолідуючих ідей козацького життя була ідей рівності, справедливості, традиції звичаєвого права Запорозька община «доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середніх віках; пануючі там засади рівності проходили скрізь під час загальних зборів, при виборі військових старшин, у січовому і паланочному управлінні, в усіх запорозьких школах, на загальній трапезі, при розподілі майна і в приватному житті по куренях; в основу було покладені стародавні військові звичаї, словесне право і здоровий глузд» [116, с. 39].

Дмитро Яворницький захоплювався кращими рисами українського козацтва - відвагою, відчайдушністю, вірністю, високим почуття обов'язку, честі, їх моральними принципами, готовністю ціною власного життя обороняти православну віру, свою землю: «тримаючи високо своє знамено і свято виконуючи свій обов'язок, вони ні перед ким і не перед чим не відступали; не боялися ні вогню, ні морських хвиль, ні страшного голоду, ні нестерпної спраги, ні найбільш жорстоких варварських катувань у ворожому таборі» [116, с. 67].

Пам'яткою політичної та правової думки, у певному сенсі літературною пам'яткою, що розкриває ментальні характеристики українського козацтва є робота Миколи Маркевича «Історія Малоросії» (1883 р.), четвертий, п'ятий і шостий розділ якої присвячений подіям періоду Хмельниччини, відносинам Війська Запорозького з московською державою, повстанню І.Мазепи. Автор звертає увагу на складники українського національного характеру, вважаючи ціннісні ідеали особистості

дієвими політичними чинниками, що визначають форми державного устрою, внутрішніх та міжнародних зносин. За його твердженням, українці - народ сміливих, мужніх, вільнолюбних воїнів, шляхетних, мужніх лицарів, «український народ не залежний ні від кого, крім себе та свого уряду».

Високу оцінку місцю та ролі козацтва в історії українського народу дав і Михайло Грушевський. Його надзвичайно приваблювала козацька тематика : праці «Історія українського козацтва до об'єднання з московською державою» (рос; 1913-1914 рр.), «Ілюстрована історія України» (1913 р.), «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1919 р.), «Історія України - Руси» (1898-1936 рр.) - це різноплановий внесок у розвиток козацької археографії; ініціативи колективного пошуку документальних матеріалів, що репрезентують добу козаччини; видання матеріалів до історії козаччини.

М. Грушевський зробив вагомий внесок у дослідження пам'яток вітчизняної історіографії кінця 17-18 століття, присвячених феномену козацтва, глибоко проаналізував козацькі літописи Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Самовидця, обґрунтував внутрішні та зовнішні чинники, які зумовили виникнення козацтва, що було важливим і продуктивним для подальших історіографічних розвідок. На думку вченого, козацька епоха «стала новою ерою для української історіографії... Козацтво стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України» [49, с.21].

Виняткову роль козацтва у вихованні зростаючої особистості кращих здобутків українського народу наголошував український гуманіст, історик, просвітитель, педагог Михайло Драгоманов. Зокрема, у праці «Чудацькі думки про національну справу» (1891) він особливо наголошує на цінностях патріотичного виховання. Найвищою рисою патріотизму педагог вважав не просто констатацію любові до своєї Вітчизни, а любов дієву, спрямовану на благо свого народу, наприклад, прояв почуття героїзму, мужності у час боротьби з його поневолювачами, ворогами. Прикладом такої любові слугують козаки Січі Запорізької, які були свідомі свого патріотичного

обов'язку. Збираючись у похід проти турків чи татар, вони закликали: «Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерть, - приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не вбережешся. Таке життя козаче» [112, с.65].

У контексті проблеми нашого дослідження вагомим значення набувають праці видатного педагога, фахівця з дидактики й національного виховання Григорія Ващенка: «Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків» (1946), «Виховання любові до Батьківщини (націоналізм і інтернаціоналізм)» (1954), «Основи естетичного виховання» (1956), «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» (1956), «Виховання волі і характеру» (1957) та ін..

Вчений у своєму науковому доробку звертається до ідеалу українського виховання, розглядає його специфіку, окреслює шляхи виховання досконалої особистості з високим рівнем національної свідомості, честі, гідності, патріотизму. У цьому процесі педагог особливо наголошував модель героїчної особистості, людини, яка є достойним прикладом для наслідування.

Розглядаючи різні типи героїзму, Г. Ващенко вважає, що в основі моделі героїчної особистості лежить висока ідейність, мужність, щира релігійність, жертвна любов до Вітчизни, тобто - «служба Богові і Україні». Найвищим проявом героїзму є здатність віддати своє життя за Батьківщину, а прикладами його прояву є життя видатних полководців, українських козацьких військових ватажків, упівців тощо.

Упродовж багатовікової історії український народ накопичив чимало виховних традицій. Педагог наголошує, що основним у традиціях є здобутки культури духовної, народні ідеали, тісно пов'язані з ментальністю, релігією, мораллю. Тому традиції впливають на вибір людиною свого ідеалу: «Відмовлення від них саме в цьому пункті означало б відмовлення від своєї національності. Традиційний ідеал людини - це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини - це те

найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особовості та її призначення» [22, с.103]. Традиційний ідеал - це той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, відображений у фольклорі та художній творчості кращих митців.

Період козацьких часів дав багато величних і героїчних постатей, «діла козацьких часів були сильніші, ніж слова» [22, с.141]. Такі велети духу, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Петро Могила - яскраві приклади героїзму, мудрості, сили волі, високої культурності, непохитної мужності. Зразки високих чеснот, справжнього патріотизму знаходимо і серед козацької старшини, простих козаків і саме це повинно слугувати прикладом для національної школи у процесі виховання досконалої особистості, громадянина, патріота своєї землі. А «любити свій нарід можна лише при наявності високої національної свідомості. Треба уявляти собі український нарід як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, й відчувати свою єдність з цією спільнотою» [22, с.175-176].

Виховний приклад героїчної особистості наголошував у своїх розвідках і корифей вітчизняної та світової педагогічної думки - Василь Сухомлинський. Працюючи в період радянської епохи, усе ж за основу виховного ідеалу зростаючої особистості він узяв загальнолюдські та національні цінності. Мислитель був глибоко переконаний у тому, що перед кожним вихованцем потрібно відкрити усі джерела, «якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини. Це і природа рідного краю, слово рідної мови, культ Матері і Батька, Мала Батьківщина, її історичне та героїчне минуле, працелюбність» [105, с.267].

У контексті досліджень бойових традицій українського козацтва, його устрою, комплектування, озброєння, тактичних прийомів заслуговують на увагу праці І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія українського війська» (Львів, 1935-1936 рр.), О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969), «Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети» / Ред. В. Смолій (1998 р.) та ін..

Національно-культурне відродження після проголошення незалежності України активізувало різноаспектні дослідження, присвячені козацтву:

- історія козацтва, традиції, ментальність, побут (В.І. Сергійчук, Ю.А. Мицик, І.С. Стороженко, В.А. Смолій, Г.К. Швидько, В.О. Шевчук, Т.О.Коляндрук та ін.);

- виховна система, освіта, педагогіка (В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, О.Т. Губко, Є.І. Сявавко, О.В. Кириченко, В.А. Мосіяшенко, Н.О. Кубай, Д.Т. Федоренко та ін.);

- козацька вихована система і сучасність (І.Д. Бех, О.В. Сухомлинська, О.В. Бабак, Л.М. Бець, В.Є. Берека, О.В. Кириченко, С.К. Стефанюк, В.Я. Тимофєєв та ін.).

Цінним внеском в дослідження проблеми героїчних традицій українського козацтва є книги сучасних істориків, україністів К. Липи «Військо Богдана Хмельницького» (2011), О. Гуржія «Історія козацтва. Держава-військо-битви» (2012), Ю. Мицика «Іван Сірко» (2010), І. Коляди «Отаман Іван Сірко» (2012) та ін.. У наукових розвідках акцентовано актуальні проблеми історії виникнення та розвитку українського козацтва, розкрито зміст героїчних традицій та їх місця у національній пам'яті.

Серед тих, хто одним із перших почав досліджувати козачину, не оглядаючись на радянські догми й стереотипи - відомий сучасний історик, письменник Валерій Шевчук: «Козацька держава: етюди до історії українського державотворення» (1995 р.), «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI - XVIII ст.» : у 2 кн. (2007 р). Особливість його книг - у насиченості літературними й документальними матеріалами, неупередженості автора щодо висвітлення діяльності військових і політичних діячів періоду Козацької держави, аналізу процесу становлення національної самосвідомості.

Сучасні вітчизняні вчені на основі нових фактів, віднайдених архівних документів, етнографічних матеріалів додають нові штрихи до портрету українського козацтва. Мова йде про працю вчених НАН України й

Інституту історії України «Історія українського козацтва: нариси у 2-х т.» / Відповід. ред. В.А. Смолій (2000 р.). Система ціннісних орієнтацій, соціальна, військова, політична й державотворча діяльність українського козацтва розглянуті в історичній ретроспективі у першому томі. Другий том присвячено етносоціальним аспектам: геральдичні традиції, звичаєвість, символіка віра, право, судочинство й ін..

У контексті завдань національно-патріотичного виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану вельми цікавими й актуальними не тільки для істориків, але й для сучасних педагогів є роботи, присвячені козацькій еліті - гетьманам, носіям ідеї самостійної Української держави, талановитим дипломатам, видатним політичним діячам, життя яких надихає на прагнення до досконалості, здійснення героїчних вчинків задля свободи свого народу. Зокрема, це книги В. Смолія «Богдан Хмельницький» (1995 р.), В. Сергійчука «Дмитро Вишневецький» (2003), С. Павленка «Іван Мазепа» (2003 р.), О. Гуржія «Гетьман Петро-Конашевич-Сагайдачний» (2004), В. Горобця «Павло Полуботок» (2009), монографії Г. Коцур «Петро Калнишевський: нескорений духом» (2012 р.), історичне досьє О. Реєнта «Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії» (2007 р.) та ін.

Козацькі традиції та звичаї, норми поведінки, уявлення про лицарство, честь, побратимство, специфіка виховної системи, розвитку досконалого воїна, високий героїзм, прагнення до волі аналізуються у книгах В. Андрущенка «Запорозька Січ як український феномен» (1995 р.), Т. Коляндрука «Таємниці бойових мистецтв України» (2007), «Загадки козацьких характерників» (2007), М. Шудрі «Січ-мати» (2008), й ін..

Особливості козацької педагогіки як феномена української та світової культури, її роль у галузі виховної, націєтворчої, державотворчої діяльності висвітлюють роботи М. Левківського «Школи запорізьких козаків»; В. Кузя «Українська козацька педагогіка і духовність» (1995 р.); С. Стефанюк «Козацька педагогіка як інновація» (2002 р.); Н. Чабан «Виховні ідеали українського козацтва» (2006 р.); Ю. Руденка «На засадах козацьких

традицій» (2000), «Козацька педагогіка: національні пріоритети українського козацтва» (2006 р.), «Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність» (2007 р.), «Сучасне козацтво: джерело педагогічного виховання молоді» (2008); О. Кириченко «Методичні розробки заходів для проведення роботи з національно-патріотичного виховання молоді у закладах освіти та первинних козацьких товариствах щодо відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва (2002), «Відроджуй козацьку славу з любов'ю до України» (2004 р.), «Козацька педагогіка» (2008); І. Гутник «Козацька педагогіка як складова система національного виховання молоді» (2013 р.); Т. Бабич «Фізичне та патріотичне виховання молоді у військово-козацьких традиціях» (2016 р.) та ін..

Теоретико - методологічні засади національно-патріотичного виховання, новітні підходи до його організації і поліпшення розкривають О. Вишневський «Український національний характер та сучасний ідеал виховання української молоді» (2013), І. Бех «Національна ідея в становленні громадянина - патріота України» (2014), І. Бех, К. Чорна «Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (2015), О. Яцій «Національно-патріотичне виховання учнів» (2019), Л. Паніна «Національно-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах нової української школи» (2020), Н. Бондаренко, С.Косянчук «Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів» (2022) та ін..

Автори єдині у підходах до змісту поняття патріотизм, його мети й завдань на сучасному етапі, виокремлюючи такі вагомні складові, як духовна піднесеність, свідомо громадянська позиція, вірність і служіння Батьківщині, відповідальність, етнічна самосвідомість, ідентифікація, яка «вбирає в себе любов до свого народу, віру в його духовні сили, її майбутнє, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; передбачає систему

вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою звичками, знаннями, відповідальністю перед своїм народом» [7, с.25].

В умовах нових викликів передусім актуалізується проблема національного виховання підрастаючого покоління, сформованості таких якостей характеру, як дійовий патріотизм, національна свідомість, україноцентризм, мужність, честь, стійкість, відвага, готовність до подвигу, самопожертви, захисту своєї країни. Особливості змісту козацького виховання та його організації в сучасних закладах освіти розглядаються у працях В. Тимофеєва «Школа козацько-лицарського виховання. З досвіду роботи директора школи» (2015), С. Білик «Нащадки козацької слави. Організація національно-патріотичного виховання молодших школярів на військово-козацьких традиціях» (2015), О. Поліщук «Виховання дітей на засадах української козацької педагогіки» (2018), Н. Кубай «Виховуємо традиціями українського козацтва» (2018), В. Бабак «Використання змісту, форм і методів козацької педагогіки у контексті Нової української школи» (2018); В. Береки, І. Гіджеліцького, Н. Островської «Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти» (2018 р.) та ін..

Отже, феномен українського козацтва у наукових дослідженнях розглядається як чинник соціально-економічної, військово-політичної, культурно-релігійної консолідації української нації, формування української державності, національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

1.2. Актуальність козацьких виховних традицій в умовах воєнного стану

Із початком повномасштабного російського вторгнення українське суспільство зіткнулося з надзвичайними викликами й завданнями. Опалене війною сьогодні виводить на якісно новий рівень проблему національно-патріотичного виховання, мета, завдання і зміст якого окреслені в Концепції Нової української школи (2016), Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018), указі Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019) [59; 60; 93].

Однією із вагомих складових національного виховання є виховання військово-патріотичне, покликане формувати громадянина-патріота з почуттям обов'язку перед Батьківщиною, усвідомленою готовністю до її захисту в будь-який час, розумінням необхідності фізичного й духовного вдосконалення тощо. Вчені, що займалися вивченням виховного потенціалу козацької педагогіки наголошують на тому, що найвищих вершин у своєму розвитку особистість досягає тоді, коли має непохитну силу волі й непоборну силу духу. Найкращі приклади високої духовності, стійкої волі, рис характеру, національної свідомості, патріотизму знаходимо саме в українському козацтві. Визвольний козацький рух дав українській і світовій культурі феномен козацької педагогіки, досвід національно-патріотичного виховання дітей і молоді на козацьких традиціях, законах, прикладах мужності, звитяги, героїзму.

Дослідники феномену *козацької педагогіки* визначають її складовою народної педагогіки, яка в усній формі зберегла, передаючи від покоління до покоління, найліпші духовні цінності народу, досвід тіловиховання, формування всебічно розвиненої, патріотичної особистості [62; 89; 97]. В основі козацької педагогіки - кодекс лицарської честі, що передбачав патріотизм, вірність, чесність, шляхетність, моральність, працьовитість, високу духовність, добродійність, прагнення до вдосконалення, обстоювання ідеалів рівності, свободи, незалежності.

Українське козацтво в історії нашої держави було тією могутньою силою, яка завжди стояла на сторожі її кордонів, йшла в авангарді боротьби за національне визволення, волю, незалежність. До речі, поняття «козак» згідно версій походить від імені відважного ватажка Козака; у широкому розуміння трактується як вільна, незалежна людина, шукач військових пригод.

Діяльність козацтва була пов'язана практично з усіма сферами життя українського народу: освоєння південних степів; захист українських земель; меценатство; підтримка рідної культури й православної церкви; заснування

Запорозької Січі - важливого етапу формування української державності; створення унікальної виховної системи - козацької педагогіки та ін..

Вищою формою прояву патріотизму є героїзм - реалізація у вчинку, дії високих ідей, кращих вольових якостей характеру людини. Для розуміння його природи й змісту велике значення мають елементи соціально-культурного спадку, які передаються від покоління до покоління і зберігаються у народній свідомості протягом тривалого часу, тобто традиції. У науковій літературі поняття *«традиція»* трактується як певний досвід, звичаї, смаки, погляди, норми поведінки, усе, що «складалося у того чи іншого народу впродовж тривалого історичного періоду, передається від покоління до покоління, супроводжуються індивідуальною ініціативою та творчістю» [44, с.21] і зберігається протягом тривалого часу.

Традиції, обряди, ритуали козаків, як складова козацької педагогіки, були тісно пов'язані з їхнім основним заняттям - військовою справою. Вони спрямовувалися на підготовку фізично загартованих, сміливих воїнів, здатних боронити до кінця свою землю, свою віру, свою родину, честь, на чому наголошує відоме народне прислів'я: «За рідний край життя віддай». Це були високоморальні, глибоко релігійні люди, які цінували дружбу, завжди виручали побратимів у біді; уміли приймати виважені рішення у скрутних обставинах; зразково виконували свій священний обов'язок. До речі, запорозьке військо справедливо вважалося найбоездатнішим у Європі.

Виховні традиції українського козацтва реалізовувалися в діяльності різноманітних козацьких об'єднань - громад, товариств, братств, побратимств, січових, сотенних та полкових шкіл, школи джур (зброєносців) та шкіл полкової музики, де панували демократичні засади, ідеї народної педагогіки, дух козацтва, а основними напрямками виховання були:

- військово-патріотичне,
- розумове;
- фізичне;
- моральне;

- трудове;
- релігійне;
- естетичне.

Як бачимо, козак мав бути не тільки досконалим воїном, а й добре знати грамоту, географію, астрономію, народну метеорологію, метрологію, медицину, а також основи психології. Дітей навчали читанню, письму, основам діловодства. У дослідженнях, присвячених системі козацької освіти, знаходимо свідчення про зміст підручників, за якими навчалися у козацьких школах. Наприклад, у «Козацькій читанці» XVII ст. уміщено літературні твори, інформацію про героїчне минуле українського народу, події державного й політичного життя (наприклад, «Переяславські статті 1659 р.»), відомості з географії (факти про різні народи, держави світу: Аравію, Царство Китайське й ін.), юриспруденції (козацькі права, самоврядування, звичаєве право, обов'язки перед державою старшини, гетьмана, козацького війська) та ін..

Майбутні воїни повинні були ґрунтовно знати арифметику й геометрію, аби у подальшому добре будувати польові укріплення, фортеці, козацький флот. Географія та астрономія розвивала уміння орієнтуватися на місцевості по сонцю, зорях, що були вкрай потрібні у далеких походах, у тому числі морських, а також торгівлі, вирішенні економічних питань, забезпеченні війська.

Учні також вивчали латину, поетику, риторику, бо людина, яка добре володіє ораторським мистецтвом - не тільки вправний козак, але й переконливий співрозмовник, дипломат, політичний діяч. Загальновідомим є той факт, що козацька верхівка (гетьмани, полководці, сотники) були високоосвіченими людьми, мали вищу освіту, знали кілька мов - досконало володіли латинською, грецькою, польською, німецькою, французькою мовами; уміли грати на музичних інструментах, вивчали філософію, як вітчизняну, так і світову.

Система освіти у січових, паланкових, парафіяльних школах Запорозької Січі орієнтувалася на формування кращих якостей характеру зростаючої особистості, її доблесті й звитяги: сміливість, мужність, винахідливість, готовність до захисту національних ідеалів, подвижництво в ім'я свободи й незалежності своєї землі.

Відомі й музичні традиції українського козацтва. Уміння грати на музичних інструментах, співати, танцювати також високо цінувалося на Запорізькій Січі. Дослідники зазначають, що військова музика, використовувалася:

- по - перше, як своєрідний вид зброї - психологічна атака під час наступу (звуки набату разом з ударами литаврів і барабанів, змішуючись із пострілами гармат, викликали у ворога паніку);

- по - друге - як система сигналів у походах, боях; під час урочистостей, що подавалися духовими й ударними інструментами (сурми, труби, литаври, барабани, бубни);

- по - третє, як організоване дозвілля поміж боями, походами, а також спосіб психологічного розвантаження.

Дмитро Яворницький у своїх працях подає таке свідчення: «після люльки найбільш усього вони (козаки) любили музику. Оце, було, як соберуться та як уріжуть, так і самі танцюють, і земля танцює, і ліс, і вода танцює. Уже проти них ніхто в світі не витанцює. Увесь день музики будуть грати, і весь день запорожці будуть танцювати. А як перестане музик, то вони й самі танцюють» [116, с.129].

Унікальним явищем у світовій культурі, духовним здобутком козацтва є кобзарське мистецтво. Кобза була у козаків найулюбленішим інструментом; вважаючи, що він подарований їм самим Богом, до неї зверталися як до бойової подружки, називали «дружиною вірною». На ній уміли грати майже всі, а найбільш вправних називали кобзарями. Кобзарі складали пісні й думи про важливі історичні події, козацьку звитягу, тяжку долю невільників тощо; підтримували у походах, надихали у боях. Найбільш

відомими є думи «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Проводи козака » й ін..

Однією із відмітних ознак духовного життя Запорізької Січі була глибока релігійність козаків, людяність, милосердя, здатність до самопожертви, шанування й оборона своєї православної віри. Історія свідчить, що в межах вольностей Війська Запорозького Низового функціонувало понад шістдесят церков, до яких козаки ходили на богослужіння й різні молебні. Вмираючи, кожен козак дарував на церкву ікону, злиток золота чи срібла.

Символічним є й те, що традиційна посвята до козацького товариства починалася із запитання: «У Бога віруєш?». Погодимось із твердженням дослідників про те, що в основі козацької ментальності органічно поєдналися дух свободи і дух релігії, «взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад ... що є своєрідним фундаментом усієї будови козацької держави» [115, с.220].

У процесі підготовки справжнього козака особливе місце займали фізичне виховання, вишкіл. Серед важливих умінь, якими мали володіти козачата по закінченню навчання - уміння добре орієнтуватися на місцевості, сидіти на коні, майстерно володіти зброєю, добре плавати на воді й під водою, веслувати, керувати човном, маскуватися, надавати медичну допомогу, виживати в екстремальних умовах. Тож у школах учили «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти» [49, с.72].

У літніх юнацьких таборах під наглядом досвідчених запорожців хлопці загартовували своє тіло, дух, волю, характер; розвивали силу, спритність, витримку, наполегливість, удосконалювали бойові вміння. Звання запорозького козака юнаки отримували, успішно пройшовши різні складні випробування, серед яких - подолання небезпечних дніпровських порогів.

Учнів козацької старшини називали джурами. Як правило, це були молоді хлопці, які разом із старшими, найдосвідченішими козаками ходили в

походи, удосконалювали свої навички. У підсумку, воїн, пройшовши відповідний вишкіл, мав відповідати високому рівню фізичної, моральної, психологічної, бойової підготовки, що підкреслює усна народна творчість: «Козак з пістоля стріляє, шаблею рубає, люльку в зубах тримає, та ще й сміється».

Історичні джерела свідчать про те, що українські козаки були неперевершеними воїнами, військовим мистецтвом володіли з найвищою майстерністю, славились витримкою, мужністю, кмітливістю. Так, у літописі Самійла Величка розповідається про морський похід козаків до столиці Порту. Козацькі чайки здобули перемогу над численною отаманською флотилією й нагнали на турків великого жаху, від якого вони не могли ще довго отямитися.

Легенди, перекази, думи, факти донесли до сучасників приклади високого героїзму січовиків, їх жертвності, надзвичайної сміливості. Наприклад, як жменька кінних козаків перемогла сотню польських жовнірів, як десяток піших воїнів стримував атаку сотні татарської кінноти. Запорожці не боялися перепливати Дніпро біля порогів, у найнебезпечнішому місці: «Ненаситець реве, козак і у вус не дме». Козацьке військо славилося не лише своїми бойовими уміннями, але й жорсткою дисципліною, моральними приписами, шануванням релігійних традицій, за що іноземці Запорізьку Січ називали українською Спартою.

Значного поширення серед козаків набули *бойові єдиноборства* - комплексні системи гармонійного розвитку особистості. Найбільш відомі серед них - «Бойовий гопак» (створений на основі елементів народного танцю сприяв фізичному й духовному вдосконаленню козака, його витривалості, умінню координувати рухи, концентруватися, правильно розподіляти силу ударів, під час ведення бою удари, як правило, наносилися ногами) та «Спас» (бойове мистецтво пластунів - козацьких розвідників; заснований на основі знань воїнів-характерників, орієнтований на уміння виживати в екстремальних умовах, тримати енергетичний баланс; глибокі

знання з медицини й психології, способи навіювання; під час бою більша увага приділяється ударам рукою).

Козаки також володіли й такими бойовими стилями, як: «Тур», «Ведмідь», «Вовк», «Вепр», «Заєць», «Олень», «Лис», «Куниця», «Орел». Кожен з них має свою специфіку, свої особливості ведення бою (тактика, характер, поведінка, спосіб пересування тощо), але спільним для усіх них є добре знання психології та ведення тактики бою, воля до перемоги, безстрашність, мужність, гнучкість, високоточні, блискавичні удари, боротьба до останнього подиху.

Серед козаків були особливі воїни, які мали надзвичайні здібності, володіли таємними знаннями, енергетичними, духовними практиками, методами навіювання, гіпнозом - *характерники*. Їх майстерність, як воїнів вважалася вершиною козацьких бойових мистецтв, мала назву «Господар ночі». Фольклорні джерела говорять про те, що вони могли відкривати замки без ключів, зцілювати важко поранених, ловити голими руками кулі й розпечені ядра, перекидатися на вовків, їх «ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні куля не брали» [46, с.22].

Народні перекази свідчать, що одним із відомих характерників був Іван Сірко - харизматична особистість, легендарний козацький ватажок, мужній, сміливий, неперевершений воїн, який володів особливою магичною силою. Легенди кажуть, що вороги боялися Сірка навіть після його смерті. Аби передати свій військовий дар, свою силу, полководець заповів козакам після смерті відрізати свою праву руку й брати з собою в походи. Наказ було виконано, запорожці перед битвами виставляли перед ворогом руку кошового, примовляючи «Душа і рука Сірка з нами!», вірячи, що це приносить удачу й гарантує перемогу.

Військовий досвід українського козацтва, героїчні традиції війська Запорозького у якому кожен полк, кожна козацька сотня мали свої особливості («Де байрак, там козак, а де лісок - цілий полк»), є джерелом натхнення для сучасних захисників Батьківщини. Дух мужніх і волелюбних

предків, сила характерників оживає в наших воїнах. Козацькі батальйони нині стоять на передньому краї оборони українських земель від московських загарбників. Чимало бійців приймають посвяту в козаки прямо на передовій.

Військова звитяга, честь, лицарство - основні цінності козацького братства як колишнього, так і сучасного воїнства, основним принципом життя стає не «Я і Моє», а «Ми і Наше», моральні імперативи, служіння добру, правді, Батьківщині. Наприклад, гаслом 72 окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців (назва на честь військового формування часів УНР) є символічний вислів «Україна або смерть!», що також свідчить про неперервність козацьких традицій, адже за часів Речі Посполитої та Гетьманщини українські козаки використовували гасло: «Перемога, або смерть!».

Зв'язок із козацькими героїчними традиціями простежується і в сучасній *військовій геральдиці*. Так, серед символів ЗСУ поширеним є козацький хрест, меч Архистратига Михаїла, козацькі клейноди: корогва, булава, бунчук, каламар, печатка, литаври, сурми, гармати, пернач. У козаків булава була атрибутом гетьмана, кошового отамана. Козацький хрест, тризуб з мечем і двома схрещеними булавами нині став емблемою Міністерства оборони України, це символ найвищої влади.

Пернач - вид ударної холодної зброї, різновид булави. За доби козацтва - відзнака козацьких полковників і паланок (адміністративно-територіальних одиниць Вольностей Війська Запорозького). Серед емблем ЗСУ перначі зустрічаємо на символіці Командування сил логістики ЗСУ, «Захід», морської піхоти Військово-морських сил ЗСУ та символіки танкових військ (рука у рицарській металевій рукавиці, яка тримає пернач; схрещені зображення перначів).

Вогняний меч Архистратига Михаїла, головнокомандувача небесного воїнства, бачимо на емблемі й прапорі Десантно-штурмових військ, що аналогічно символіці прапорів часів козаччини. В основі емблеми морської піхоти - зображення меча гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (по

суті козаки на своїх чайках були як морська піхота; пік їх водних походів приходиться на період гетьманства цієї історичної постаті).

У сучасних емблемах військових підрозділів України представлені й такі символи козацької доби, як схрещені шаблі (на загальновійськових знаках беретів), пістолі (на знаках морської піхоти і механізованих військ), гармати (емблеми ракетних, зенітно-ракетних військ, протиповітряної оборони та артилерії).

Знання про стратегічні прийоми, які застосовували козаки у бойових діях, їх успішна оборонна тактика, наступальні дії при переважаючих силах ворога також є актуальними для сучасного українського війська, яке протистоїть російській збройній агресії.

Цінний героїко-патріотичний досвід предків, такі важливі концепти козацької виховної системи, як честь, відвага, військова доблесть, доля, інформація про козацький побут, звичаї, традиції, особливості формування людини-воїна, захисника, лицаря репрезентовані в усній народній творчості:

- легендах («Як козаків випробовували на Січі», «Як жили козаки на Січі», «Вартові степу», «Про запорожців» та ін.);

- думах, героїчних переказах («Дума про Хмельницького і Барабаша», «Втеча трьох братів з Азова», «Іван Богун» й ін.), прислів'ях. У багатьох пареміях йдеться про такі риси характеру воїна, як витривалість, загартованість: «Терпи, козаче, отаманом будеш»; «Хліб та вода-козацька їда», «Хто любить піч, тому ворог Січ»; «Козак з біди не заплаче». «Де козаки - там і сила», «То не козак, що отаманом не думає бути» та ін. (цитуються за Інтернет - джерелами) [].

Ідеї, принципи козацької педагогіки мали вагомий вплив на формування громадської думки українців, адже вона була тісно пов'язана з традиціями гуманізму, свободи, виборності. Погодимось з тезою дослідників про те, що тільки країна з великим історичним досвідом розвитку освіти, виховання, захисту прав і свобод особистості, самоврядування, могла створити унікальне світове явище - Конституцію Пилипа Орлика (1710 рік), феномен

не лише європейської, а й світової державної, політичної, правозахисної думки.

До відмітних ознак козацької педагогіки відносять:

- глибокий демократизм (наприклад, при виборі кошового отамана плануванні військових походів, розподілі трофеїв, враховувалися думки всіх козаків);

- гуманність, лицарство, самопожертва, моральність (побратимство, захист нужденних, доброчинність; найбільшими гріхами вважалися: зрада, крадіжка, дизертирство, пияцтво, убивство товариша);

- фізичний гарт, бойовий вишкіл (Дмитро Яворницький, наприклад у своїх працях наводить факти про те, що козаки не були лежебоками, вставали до схід сонця, вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, займалися вправами, бойовими мистецтвами);

- духовність, релігійність (козаки день починали і закінчували молитвою; Покуть кожного куреня прикрашала ікона Матері Божої; на великі релігійні свята козаки обов'язково йшли до церкви на божественну літургію; двічі на рік робили паломництво у святі місця; загальновідомим є той факт, що на кошти козаків було збудовано понад 60 церков, яким щороку робилися великі пожертви);

- освітні пріоритети (на Запоріжжі існували січові, монастирські, церковнопарафіяльні школи, дітей, які за певних обставин опинилися на Січі (чи самі приходили, чи були всиновлені козаками), вчили грамоти, письма, закону Божого, основ військового мистецтва, у школах вокальної музики й церковного співу готували співаків і читців; навіть ті козаки, які не належали до еліти, були освіченими людьми, інколи знали декілька іноземних мов).

Отже, в умовах воєнного стану особливу увагу привертає військове мистецтво козаків, їх духовні та бойові практики, а також ті чинники, які вплинули на витворення феномену українського козацтва:

- формування Запорозького війська на добровільних засадах;

- бойовий вишкіл - навчання військовій справі, майстерне володіння різними видами зброї, відточені навички верхової їзди, фізична загартованість;
- сувора дисципліна, ієрархія влади;
- добра організація побуту, оборони табору, сторожової служби - дозору, козацької розвідки, системи димової сигналізації - оповіщення про наближення ворога;
- господарська діяльність: землеробство, скотарство, полювання, рибальство, ковальство, виробництво пороху й боєприпасів, будування кораблів, торгівля ;
- козацька піхота - найбільш боєздатна в Європі;
- козацький флот - унікальне явище у військових походах (легкі чайки, підводні човни);
- володіння різноманітними знаннями, психологічна стійкість, гумор, музичні здібності, характерництво, кмітливість;
- побратимство, взаємодопомога, милосердя, глибока релігійність, створення шкіл, будівництво церков, добродійність.

Козацькі традиції, козацька система виховання - невичерпне джерело досвіду розвитку, плекання всебічно розвиненої особистості. Тому в умовах воєнного стану надзвичайно важливим є звернення до національного коріння, усвідомлення спадкоємності поколінь, належного осмислення й творчого використання героїчних традицій українського козацтва, славних запорожців - оборонців рідної землі.

1.3. Констатувальне дослідження стану ознайомлення учнів молодшого шкільного віку з виховними традиціями українського козацтва

Виклики нового часу ставлять перед українським суспільством завдання патріотичної консолідації, трансформації світоглядних орієнтацій, ціннісних установок тощо. Тож виникає необхідність оновлення цілей, змісту, форм, методів, прийомів виховання, які забезпечували б процес формування такої

особистості, яка була б національно свідомою, патріотично налаштованою, органічно поєднувала кращі моральні якості, відчувала потребу в розвитку, вдосконаленні, мала почуття обов'язку та відповідальності перед суспільством, своєю країною.

Згідно новітніх досліджень, війна «актуалізувала такі апріорні, призабуті й «відкладені» цінності як волелюбність і гідність; екзистенційне право тисячолітньої нації в центрі Європи на гідне життя і власний вибір; спроможність захистити себе, родину, громаду, свою національну ідентичність, державні інтереси; потреба служити народові, Україні; бойове побратимство; відповідальність за власні рішення, дії і вчинки, громадянська активність, добродійність, волонтерська діяльність; жертвовність; культивування ставлення до захисника як до Героя; ідейна зрілість; здатність протистояти чужим впливам та ворожій ідеології» [14, с.9].

Найвищі цінності формуються у національному середовищі, на ґрунті національних ідеалів, глибинних культурно-історичних традицій, героїчних прикладів, доступних для розуміння учнями молодшого шкільного віку. За визначенням класика вітчизняної педагогічної думки - Василя Сухомлинського - ефективність виховних впливів у контексті патріотичного виховання вимірюється глибинністю усвідомлення вихованцем ідеї Батьківщини, бачення себе й світу очима патріота.

Враховуючи обставини, пов'язані з російською агресією, актуалізується проблема виховання людини, яка є носієм кращих надбань національної культури, наділеної високими духовно-моральними якостями; здатної до саморозвитку й самовдосконалення; людини героїчної, зі стійкими переконаннями, спроможної на вчинок, на пожертву в ім'я свободи й національних ідеалів.

Тож маркерами сформованості патріотизму є готовність служити своїй Вітчизні, захищати у разі потреби, піклуватися про неї, бути вірним її ідеалам, визнавати пріоритет вищості суспільних і державних інтересів над особистими.

До патріотичних цінностей, які повинні стати пріоритетними у вихованні учня сучасної початкової школи, дослідники відносять такі:

- українська мова (найбільший національний скарб, консолідуючий чинник суспільства, «живильна сила українців»);
- національна культура - духовна і матеріальна (речі, створені розумом і працею людини; творчий досвід, втілений у нематеріальних об'єктах - мові, законах, звичаях, традиціях, ідеях);
- україноцентризм (світоглядна позиція; сприйняття подій крізь призму української ідентичності, діяльність на благо України);
- громадська активність (свідоме бажання людини брати участь у суспільному житті; ініціативний вплив особистості на довкілля, інших, саму себе);
- історична пам'ять (сприйняття фактів минулого свого народу, чинник формування національної свідомості);
- свобода, справедливість і права людини (найвища цінність);
- національна гідність (морально-психологічна чеснота, що вибудовує структуру особистісної високоморальної, патріотичної поведінки);
- національна ідея (система соціокультурних координат, що задає світоглядні орієнтири; відчуття й усвідомлення спільності історичної долі, єдності генетичного зв'язку нації, держави, особи; консолідуючий чинник розвитку суспільства, нації).

Як зазначав свого часу Григорій Ващенко, справжній патріот «не обмежується пасивною любов'ю до свого краю і народу, до його сучасного й минулого, до його мови й культури. Він активно працює для свого народу, прагне підняти його культуру й добробут, перетворює його негативні риси й вдосконалює риси позитивні. Для патріота дорога честь своєї Батьківщини і він захищає її і словами, і ділом. Кожний народ, як і кожна людина, має своє покликання. Справжній патріот мусить знати його і всі свої сили спрямовувати на здійснення цього покликання. Найвищою формою патріотизму є жертвна любов до Батьківщини» [22, с. 16].

Козацько-лицарські традиції як вищий здобуток українського національного життя, державотворення - одна із вагомих і невід'ємних граней виховної системи, своєрідний гарант незалежності нашої держави, адже реалізація державності залежить від дієвої громадянської позиції кожного з нас. Епоха козацтва створила «багатогранну, глибоку духовність, що стала гордістю і окрасою української національної культури. Її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал покладено в основу не лише козацької національної системи виховання. Козацтво було, в кращому розумінні цих понять, аристократією національного духу, високоморальною елітою своєї нації. Палкий український патріотизм козаків був могутнім стимулом до державотворчого і незалежного життя» [1, с.61].

Зважаючи на ті завдання, які стоять перед сучасною школою в умовах воєнного стану, врахування для їх успішного вирішення виховного потенціалу козацьких традицій, нами було проведено констатувальне дослідження, базою якого стала Стерченська ЗОШ І-ІІІ ступенів Глибоцької селищної ради Чернівецької області.

Об'єкт спостереження - учні четвертого класу (12 хлопчиків і 12 дівчаток).

Мета - визначення стану ознайомлення учнів молодшого шкільного віку з виховними традиціями українського козацтва.

Завдання - з'ясувати найважливіші аспекти національно-патріотичного виховання молодших школярів засобами козацьких традицій в умовах воєнного стану; виявити перепони, які стоять на шляху реалізації виховних завдань у сучасній початковій школі засобами традицій українського козацтва; окреслити шляхи використання виховних традицій українського козацтва в освітньому процесі сучасної початкової школи.

Місце спостереження: школа, клас, урок, прогулянка, група продовженого дня, екскурсії, виховні заходи й ін.

Кількість спостережень: щоденні.

Результати дослідження засвідчили достатній рівень організації виховної роботи на засадах козацьких традицій з молодшими школярами (у планах роботи передбачено відповідні виховні заходи, традиційним є проведення конкурсів, свят, спортивно-розважальних ігор, участь школярів у заходах до Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри на основі традицій українського козацтва «Сокіл» («Джура»).

Для виявлення рівня ознайомлення молодших школярів з традиціями українського козацтва була розроблена авторська анкета й проведене опитування, у якому взяли участь 24 учні четвертого класу. Блок запитань стосувався загальних уявлень про традиції, козацтво й ті цінності, яке воно сповідувало; знання козацьких традицій; діяльнісно - творчий аспект їх розуміння.

Результати анкетування дещо здивували своєю полярністю. Переважна більшість четвертокласників (18) не змогли дати повну відповідь на питання «Що таке традиція?», однак майже всі розкрили значення слова «козак» (20), «патріотизм» (22); серед відмітних рис характеру українського козака найбільший вибір мали сміливість, мужність (24); любов до Батьківщини (20); відвага (15); честь, гідність - (6); кмітливість - (3); сила духу - (4); справедливість - (6); воля - (3).

Пріоритети гетьманів українського козацтва були надані Богдану Хмельницькому та Іванові Мазепі (14), учні також відзначили Дмитра Сагайдачного та Пилипа Орлика (10); бойові мистецтва козаків доволі популярні в учнів, які знають «Бойовий гопак» (18), але про техніку «Спас» чули тільки три респонденти.

Питання на знання козацьких прислів'їв, легенд про козаків, дум, історичних пісень висвітлили певні прогалини: (прислів'я змогли назвати 18 учнів, легенди про козаків знає 17 учнів, а от думи, козацькі пісні назвали лише 4 учні). На питання «Чому ми можемо повчитися у козаків» учні відповіли таким чином: умінню воювати (18), патріотизму (16), силі волі (9).

На запитання «Чи достатньо у шкільних підручниках для вас

інформації про традиції українського козацтва?» відповідь була одностайною - ні. Питання щодо козацьких дитячо-юнацьких об'єднань залишилося без відповіді.

Серед виховних заходів, які найбільше сподобалися молодшим школярам - Свято українського козацтва, приурочене до Дня захисника Вітчизни, конкурси, вікторини (24).

Запитання, «Чи хотіли б Ви, аби заходів, побудованих на основі козацьких традицій було більше?» показало одностайну відповідь (24); діти хотіли б частіше брати участь у козацьких забавах, диспутах, інтелектуальних конкурсах, присвячених побуту, звичаям, військовому мистецтву славних українських лицарів.

Такі результати свідчать про необхідність оновлення змісту національно-патріотичного виховання, його насичення цінностями козацької педагогіки, досвідом військово-патріотичного виховання, а також більш системного підходу до впровадження кращих зразків козацьких виховних практик в освітній процес сучасної початкової школи.

Отже, у контексті сучасних викликів, воєнного стану звернення до козацьких виховних традицій сприяє поглибленню змісту національно-патріотичного виховання, ефективності виховних впливів на зростаючу особистість, формуванню таких важливих якостей характеру, як сила волі, відповідальність, самодисципліна, стійкість, мужність, відвага, а також усвідомлення своєї приналежності до нації героїв.

Основними перепонами в реалізації виховних завдань у сучасній початковій школі засобами традицій українського козацтва є такі: недостатня насиченість змісту навчального матеріалу героїкою доби козаччини, відповідними прикладами видатних гетьманів та героїв козацької доби, усною народною творчістю, зокрема козацькими легендами; фрагментарне залучення школярів до участі в козацьких дитячо-молодіжних об'єднаннях («Козачата», «Січ»); пасивність учителів в організації системної виховної роботи на засадах козацької педагогіки.

До оптимальних шляхів використання виховних традицій українського козацтва в освітньому процесі сучасної початкової школи віднесемо:

- усунення подвійних стандартів у підходах до національно-патріотичного виховання (зміна виховної парадигми від декларування до практичної дії), посилення патріотичного характеру освітнього процесу;

- перегляд навчальних програм, підручників, насичення їх змісту відповідним інформаційним матеріалом; через оновлений зміст навчальних предметів формування особистісних якостей учня;

- системний підхід до застосування традицій козацької педагогіки у вихованні героїчної особистості, справжнього патріота своєї Батьківщини, єдність урочної та позаурочної роботи;

- в освітній діяльності практикування нових форм і активних методів, спрямованих на формування системного критичного мислення;

- виховні заходи будувати на основі різноманітної пізнавальної діяльності, пов'язаної з традиціями українського козацтва на основі яких формується особистість, лідерські якості, добродійність, толерантність, патріотичні почуття;

- активізація взаємодії школи й дитячо-юнацьких громадських організацій: «Козачата», «Козацька країна», «Козацька республіка», «Січ».

Висновки до розділу 1

Умови воєнного стану (Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого та № 133/2022 від 14 березня 2022 року) зумовили пошук нових підходів до організації освітнього процесу, змісту виховної роботи.

Першочергової ваги набуває національно-патріотичне виховання, спрямоване на розвиток української ідентичності, національної свідомості, соціальної активності, почуття відповідальності, готовності до виконання свого громадянського обов'язку перед Україною (лист МОНУ від 06.06.2022 №1/6267-22 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України»).

Зміни у виховних пріоритетах потребують звернення до моделі героїчної особистості, формування кращих якостей українця - патріота, відданого справі захисту незалежності своєї Батьківщини.

Феномен українського козацтва посідає значне місце у дослідженнях вітчизняних вчених. Науковців як минулого, так і сучасності перш за все цікавила виховна система козаків, роль традицій у формуванні волі, характеру, патріотизму, самосвідомості особистості, значення козацтва в становленні державності, творення національної військової культури.

Виховні традиції українського козацтва були предметом дослідження Д. Яворницького, М. Грушевського, Г. Ващенка та ін.; вивченню феномену козацької педагогіки присвячено праці В. Кузя, Ю. Руденка, Т. Бабич, О. Кириченко, Н. Макогончук та ін.; національно-патріотичний аспект виховання зростаючої особистості на засадах героїчних традицій українського козацтва розкрито в роботах І. Беха, Н. Бондаренко, О. Вишневського, Л. Бець, В. Береки, С. Косянчука, Н. Кубай, О. Поліщук, О. Сухомлинської, В. Тимофєєва та ін..

У процесі свого історичного розвитку український народ виробив систему цінностей, які передаються від покоління до покоління через звичаї, традиції, обряди. Тож виховання зростаючої особистості

повинно ґрунтуватися на базових національних культурно-історичних цінностях: патріотизм, працелюбство, людинолюбство, добродійність, героїзм, відповідальність перед державою.

В енциклопедичній літературі поняття традиції трактується як досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично й передаються від покоління до покоління; звичайна, прийнята норма, манера поведінки, усталені погляди, переконання когось [44, с.193]. Традиції українського козацтва, їх ритуали були тісно пов'язані з військовою справою, тим, що пронизувало їх побут, виявлялося в усьому, що їх оточувало: прийом та посвяти в козаки; виборні дії; бойовий вишкіл; початок та завершення військових дій; повернення з походу; традиції характерництва, побратимства, лікування, замовлянь; педагогічні та релігійні традиції тощо

В історико-культурній спадщині українців одне із чільних місць посідають традиції козацької педагогіки, освітньо - виховний, емоційно-естетичний потенціал якої має слугувати підґрунтям сучасної національної системи виховання, оскільки виховує синівську вірність рідній землі, плекає кращі риси характеру - незламність духу, високу моральність, мужність, героїзм, лицарські чесноти, подвижництво.

Козацькі традиції є змістовним джерелом виховання героїчних рис характеру, духовно-моральних цінностей, творення національної інтелектуальної еліти.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Аналіз змісту підручників сучасної початкової школи щодо проблеми дослідження

Важливими проблемами сучасної початкової школи є нові підходи до визначення змісту освіти, пошук ефективних дидактичних засобів навчання, заснованих на інноваційних технологіях, що спрямовані на формування теоретичних знань, практичних умінь і навичок, розвиток творчих здібностей школярів. Саме з інноваціями пов'язані навчальні плани, програми, підручники для початкової школи. Останніми роками накопичено великий досвід з розробки підручників для початкової школи, згідно вимог часу, чинних нормативних документів вони удосконалюються, підлягають корекції. У процесі навчання сучасний підручник виконує виховну, пізнавальну, розвивальну функції, які виступають як єдине ціле й мають визначальний характер з предмета. Підручники нового покоління передбачають реалізацію творчого підходу через який активізується пізнавальної діяльність молодших школярів.

У контексті предмету нашого дослідження, проаналізуємо чинні підручники для сучасної початкової школи («Українська мова та читання», «Я досліджую світ», «Мистецтво», «Математика») стосовно міри наповнення їх змісту концептами козацької педагогіки.

Вашуленко М.С. *Українська мова. Буквар: підруч. для 1 кл.; Українська мова та читання : підруч. для 2, 3, 4 класу*; - системні відомості про українське козацтво практично відсутні, є окрема інформація про ті чи інші аспекти козацької історії та системи виховання (2 кл. - завдання «Перегляньте портрети видатних українців. Назвіть їх імена, користуючись довідкою» -у довідці зазначені Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Іван Мазепа [18, с.58]; 3 кл. - козацька легенда «Сміла», текст про запорозькі човни [19, с.24; 84-84]); Ч.2.: народна легенда «Звідки пішло прізвище та

ім'я Богдана Хмельницького» [19, с.96-97]; 4 кл.: «Застарілі слова. Нові слова» фрагмент тексту про козацьке військо [20, с.46]; «Походження слів» [20, с.50] уривок тексту пр. заснування Запорізької Січі; «Вимова на написання прикметників на - сякий,-зький,-цький» - текст «Козацькі могили» [23, с.122-123], Ч.2: п'єса Лесі Мовчун «Бабай ага і козак Невидим» [21, с. 103-111].

На нашу думку, матеріали з козацької педагогіки доцільно було б більш повно використати у темах:

- 1 клас: «Ознайомлююся зі словами - назвами предметів. Що?» (наприклад, козацька зброя); «Ознайомлююся зі словами - назвами предметів. Хто?» (гетьмани України); «Ознайомлююся зі словами - назвами дій. Що робить?» (казка «Про козака Мамаригу»), вивчення букв (козацька абетка) [17, с.8-12; 34-105];

- 2 кл.: «Речення», «Текст» [18, с.104-141], тексти про козацьке військо, його перемоги; традиції посвяти у козаки; Ч.2.: «Дивовижні імена» [18, с.86-87] (козацькі прізвиська)

- 3 кл.: «Слово, значення слова» [19, с.48-57], Ч.2.: розділ «Україна - це я, це ти, це ми» [19, с.142-156] (українська пареміографія про якості характеру козаків; козацькі легенди);

- 4 кл.: «Частини мови» [20, с.76-164] - текст «Місцями козацької слави», бойові мистецтва козаків; ч.2. «Легенди рідного краю», «Гордість і слава України» [21, с.34-41, 131-140] (козацтво в усній народній творчості, козацькі свята, характерництво).

Певний об'єм інформації про різні сторони життя українського козацтва знаходимо і в підручниках Гільберг Т.Г. *Я досліджую світ: підруч. для 3, 4 кл.*, хоча більше уваги автор зосереджує на творчих завданнях і вправах.

- 3 кл. Ч.2: «Чим славетна Україна» - інформація про бойовий гопак , хортинг [30, с.151-152].

- 4 кл. «Ми - громадяни України» [31, с.46] - короткі відомості про Запорізьку Січ як суспільну та військову організацію українського козацтва.

Матеріали з історії українського козацтва, особливостей побуту, виховних традицій доцільно використати у таких темах:

- 3 кл. «Традиції моєї сім'ї», «Як досягти мети», «Чому важливо бути відповідальним», «Явища природи», «Різноманітність рослин і тварин» [30, с.55-57; 61; 64; 79; 127]; Ч.2: розділ «Здоровий спосіб життя», «Хто вони - творці української держави» [30, с. 50; 109], (козацький гарт; козацький прогностик; козацькі рослини; козацькі лікувальні практики, козацька система харчування);

- 4 кл. «Наша країна Україна» [31, с.8]», «Ми - громадяни України» [31, с.44] (життя козаків у Запорізькі січі, козацьке самоврядування видатні гетьмани-творці Української державності, Конституція Пилипа Орлика), «Як орієнтуватися на місцевості» [31, с.19] (козацька астрономія), «Славетні творці української держави» (видатні гетьмани, полководці); Ч.2. «Що можна побачити на зоряному небі» [31, с.11], розділ «Майбутнє - це ми» (астрономічні знання козаків; козацька добродійність, релігійність, кодекс лицарської честі).

Підручники інтегрованого курсу «Мистецтво» О.В.Лобової яскраві, гарно ілюстровані, однак інформація, наприклад, про музичне, кобзарське, танцювальне, ковальське мистецтво козаків дещо обмежена :

- 1 кл.: пісня «Козачата» [68, с.94];

- 3 кл.: - текст української народної пісні «Їхав козак за Дунай», підкріплений ілюстрацією картини Миколи Пимоненко «У похід», інформація про «Запорозький марш»; «Марш у мистецтві та житті»; текст пісні «Ми-нащадки козаків», «Історичні твори у мистецтві» - інформація і вірш про бандуру, історичну оперу «Тарас Бульба, текст пісні «Гей, там на горі Січ іде» [70, с.94; 83; 86; 88; 120; 122];

- 4 кл.: «Музичні інструменти України» (інформація про кобзу й бандуру з відповідними зображеннями), «Слава кобзаревих дум» (згадки про українських кобзарів Самійла Кішку, Володимира Дяденка з ілюстраціями бандури) [71, с.25; 46];

Інформація про музичне мистецтво козаків поглибила б такі теми:

- 1 кл.: «Хто створює мистецтво» [68, с.20] (козацькі музичні школи);

- 2 кл.: «Пісні, танки і марші», «Мистецтво зображає», «Ритм-мистецький чарівник», «Мовою театру і кіно» [69, с.17; 50; 94; 128] (козацькі марші, мультфільми про козаків, фільм з Іваном Миколайчуком «Пропала грамота»; бойовий гопак);

3 кл. «Розмаїття мистецького світу», «Царина музичних інструментів», «Країна чітких кроків», «Історичні твори у мистецтві» [70, с.5;20; 82;120] (козацькі пісні та думи, козацькі марші, козацькі музичні інструменти);

- 4 кл.: «Мистецькі символи України», «Барви українського танцю», «Архітектурні перлини України» [71, 10, с.54, 62] (козацькі думи, бойові мистецтва козаків, пам'ятки козацької слави, резиденції українських гетьманів, добродійність, меценатство українських козаків).

На якість навчання у початковій школі великий вплив має мова авторського тексту підручника, його змістове наповнення, ілюстрації, подання матеріалу. Щодо підручників з математики для 1 - 4 кл. (за авторством Г.П. Лишенка, Київ: Генеза, 1 кл. - 2018; 2 кл. -2019; 3 кл. - 2020; 4 кл. - 221 р.), то козацька тематика авторами практично не використовується (включені лише зображення бандури (1 кл. с. 39, 71), задачі на козацьку тематику з ілюстраціями (1 кл. № 2-5, с.92); 4 кл. - світлина гравюри Богдана Хмельницького до задачі № 543, с. 95; Ч.2: портрет гетьмана Петра Сагайдачного до вправи № 143, с.28).

Знайомству молодших школярів з героїчними традиціями українського козацтва, його славетною історією посприяють завдання з використанням козацької математики. Наприклад, для усного рахунку можна запропонувати такі задачі: Козаки вирушили у морський похід. На кожній козацькій чайці стояло по три гармати. Скільки гармат було на 4-х чайках? - На одній козацькій чайці було 25 козаків, а на другій - на 5 козаків більше. Скільки козаків було на обох чайках? - Для бою з ворогом козаки підготували по 20 ядер для трьох гармат. Після битви біля першої гармати залишилося 4 ядра,

біля другої - 6, біля третьої - 10. Скільки ядер було витрачено під час битви? - Козаки були вправними воїнами, мали різні види зброї. У першому козацькому курені було 40 шабель і 20 пістолів, у другому курені - 30 пістолів і 50 шабель. В якому курені зброї у козаків було більше? - Народне прислів'я каже: «Козак з конем і вночі і днем». Біля козацького куреня стояло 20 коней, біля другого - 30. З водопоєю привели ще 15 коней. Скільки коней стало?

Цікаві матеріали для уроків математики (1-4 кл.): «Математика з козаками», «Козаки на уроках математики» можна знайти за посиланням: [educ.com.ua](https://www.educ.com.ua) <https://www.educ.com.ua> › Бібліотека EDUC.

Аналіз підручників для початкової школи на предмет наповнення концептами козацької педагогіки показав, що їх зміст загалом спрямований на ілюстративне сприйняття навчального матеріалу з урахуванням активізації пізнавальної діяльності учнів через окремі вправи, творчі завдання.

Результати нашого дослідження дозволяють запропонувати низку *практичних рекомендацій для подальшого удосконалення змісту підручників* у контексті використання виховного потенціалу козацьких традицій: використання концептів козацької педагогіки повинно носити не епізодичний, а систематичний характер; бажано збільшити розвивальні, проблемні, дискусійні завдання на основі матеріалів про українське козацтва; фрази-гасла, якими деякі автори насичують зміст текстів чи навчальних завдань, бажано підтверджувати відповідними історичними фактами, завданнями дослідницького характеру на доведення тієї чи іншої сентенції; зважаючи на те, що підручник є ретранслятором певної ідеології, системи цінностей авторам підручників, методичних посібників більше уваги звертати на розкриття змісту козацьких виховних традицій, глибинність їх виховного впливу, спрямованість до духовної сфери особистості, її свідомості; викликати почуття поваги до їх носіїв та бажання брати з них приклад у всьому.

2.2. Застосування традицій українського козацтва як засобу формування патріотичних почуттів учнів молодшого шкільного віку в урочній діяльності

Міцний фундамент знань, основи національного світогляду, національної свідомості зростаючої особистості закладаються у процесі навчання. Аналіз чинних типових освітніх програм для 1-4 класів закладів загальної середньої освіти (затверджені наказом МОН 3 743 від 12. 08.2022 року) показує, що уже в молодших класах учні засвоюють такі поняття, як «Батьківщина», «героїзм», «подвиг», «патріотизм», тощо [85].

Автори новітніх праць, присвячених проблемі національно-патріотичного виховання зростаючої особистості Іван Бех та Катерина Чорна, наголошуючи на важливості й виваженості підходів до формування патріотичних почуттів учнів молодшого шкільного віку в умовах сучасних реалій, загроз національній безпеці дають таке визначення цього поняття: «Патріотизм - це любов до Батьківщини, свого народу, турбота про його благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею» [10, с.26]. Тож з метою формування почуття патріотизму, гордості за історію свого народу та його героїчне минуле практично у кожній навчальній дисципліні сучасної початкової школи доцільно ширше використовувати матеріали про українське козацтво.

Розглянемо зміст типової освітньої програми, розробленої О.Я.Савченко (1-4 кл.) й вибірково виокремимо ті теми, які можна вивчати на основі інформації про українське козацтво та його славні традиції.

В інтегрованому курсі «Українська мова. Навчання грамоти» (1 кл.) у змістовій лінії «Взаємодіємо усно» з метою створення усних монологічних висловлювань доречними будуть відповідні ілюстрації з життя та побуту козаків, легенди про козаків: «Про запорожців», «Вартові степу», «Легенда про відважного козака» й ін..

У змістовій лінії «Читаємо» (формування і розвиток навички читання) доречно використати дитячі загадки про козаків, наприклад:

***

Він могутній, наче дуб,
Дуже довгий носить чуб,
Серце він хоробре має,
Україну захищає. (*Козак*)

***

Вже така у нього доля:
Друзі - степ, шаблюка, воля.
Жодну битву не програв
Мов багато добре знав...
Всі ми знаємо його -
Кошовий... (*Іван Сірко*)

***

Танець цей - справжнє мистецтво
- У бою все буде чесно.
Не збагне ворог ніяк
Переможний наш... (*гопак*).

Учням молодшого шкільного віку, також сподобаються оповідання про Запорозьку Січ, легенди, казка «Козак Мамарига», адже козак Мамай уособлює звитяжницькі ідеали українського народу.

У відтворенні школярем алфавітних назв букв (змістова лінія «Досліджуємо мовні явища» /позначення звуків буквами) допоможе козацька абетка. Наприклад:

Б: *бандура* (український національний струнно - щипковий інструмент, була популярна у козацькому середовищі); *булава* (символ влади гетьмана України); *бунчук* (символ військової влади, козацький клейнод); *Богун Іван* (видатний козацький полководець); *Берестечко* (містечко на Волині, де у 1651 році відбулася велика битва між військом Запорозьким під проводом

Богдана Хмельницького та армією Речі Посполитої. Хоча битва закінчилася перемогою польського війська, козацька армія не була розгромлена; славні запорожці показали високі приклади мужності й героїзму, які навіки залишилися у народній пам'яті, оспівувалися в легендах. Так, історичні джерела свідчать про неймовірну хоробрість козацького лицаря, який, залишившись живим після бою одним із 300 загиблих побратимів, без зброї, тяжко поранений 14-ма кулями, протягом трьох годин відбивався від ворога лише косою. Коли вражений такою силою духу король запропонував йому життя в обмін на полон, то воїн сміливо відповів, що загинути з честю для нього набагато важливіше, ніж залишитися бранцем. Після цієї відповіді козака підступно поцілили списом).

Д: *джура* (козацький помічник, зброєносець, молодший товариш); *Дніпро* (найбільша річка України, головна річка козацької держави); *Дніпрові пороги* (кам'яні нагромадження в руслі річки, місце де юнаки проходили посвяту в козаки); *Довбиш* (військовий службовець у Запорізькій Січі, виконував обов'язки скликання запорожців на загальні козацькі ради, б'ючи у литаври (тулумбаси) - військовий ударний музичний інструмент із визначеною висотою звуку).

К: *Калнишевський Петро* (визначний український державний діяч, останній кошовий Запорізької Січі; після знищення Запорізької Січі російською царицею Катериною II, без суду і слідства був відправлений у Соловецький монастир на довічне ув'язнення, у якому пробув 27 років; пам'ять про цю мужню людину, незламної волі та сили духу, яка мріяла бачити свою Україну вільною, завжди житимуть у народній пам'яті); *клейноди* (атрибути й символи військової влади козаків); *кобза* (старовинний український народний струнно-щипковий інструмент на якому грали мандрівні кобзарі); *кобзарі* (народні співці, які супроводжував козаків у походах, складали пісні, думи про події, свідками яких були); *козак* (вільна, незалежна, озброєна людина); *корогва* (військовий прапор, один із символів влади гетьмана); *козак Мамай* (популярний в Україні образ козака-лицаря;

народна картина), *козак Мамарига* (персонаж однойменної української казки); *курінь* (військово-територіальна одиниця у Запорізькій січі; житлове приміщення, у якому жили козаки одного куреня).

С: *Сірко Іван* (легендарний кошовий отаман, обирався козаками на цю посаду понад 20 разів; козацький ватажок, який за легендою не програв жодної битви, як військовий лідер реально здобув понад 60 розгромних перемог; великий характерник); сотник (особа, що очолювала військову одиницю - сотню); *сурма* (козацький сигнальний музичний інструмент).

Досягненню дидактичної мети уроку, розвитку пізнавального інтересу молодших школярів, виховних завдань сприяє використання у змісті того чи іншого уроку усної народної творчості. Так, вивчаючи правопис частки - **не**- з дієсловами (Зкл.; зм. лінія «Досліджуємо мовні явища») підбираємо відповідні прислів'я:

Гляди, козаче, щоб татари сидячого **не** взяли.

Козак з біди **не** заплаче.

Козак **не** боїться ні тучі, ні грому.

Козацька потилиця ворогам **не** хилиться.

То **не** козак, що отаманом **не** думає бути.

Щирий козак ззаду **не** нападає.

Не журися, козаче, нехай ворог плаче.

Або волю добути, або дома **не** бути.

Сміливого куля **не** бере.

Здобувши перемогу про пильність **не** забувай.

Українські народні прислів'я про козаків, які творчо може використати вчитель на уроках представлені у *ДОДАТКУ А1*.

У змісті навчання предмета інваріативної складової навчання грамоти (літературне читання) (3 кл.) передбачено різноманітні джерела, звідки можна почерпнути інформацію про козацькі традиції та їх виховний потенціал. Це різні жанри усної народної творчості - загадки, прислів'я,

героїко-фантастичні казки, легенди, пісні, твори про історію рідного краю, видатних людей, захисників України, ставлення до Батьківщини [33, с.20-21].

Яскравим прикладом мужньої людини, твердої мов криця у своїй відданості Батьківщині, патріота рідної землі, є персонаж відомого твору «Пісня про Байду». Незважаючи на страшні наслідки, він не піддається ні на які спокуси турецького султана:

Годі тобі, Байдо,
Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку
Та йди царювати.

Байда рішуче відкидає можливість зради, сміливо відповідаючи:

Твоя дочка поганая,
Віра твоя, царю,
Віра проклятая.

Однією із важливих пам'яток української усної народної творчості, що символізує неминучість перемоги над ворогом є «Пісня про Морозенка». Центральний персонаж - козак Морозенко - уособлений образ відважного лицаря, воїна, нескореного захисника своєї землі, для якого рідна Вкраїна дорожча за життя.

Розвитку навички читання, оволодіння прийомами розуміння прочитаного, підвищенню пізнавальної активності молодших школярів сприятимуть бесіди про героїчні подвиги українських козаків, читання й обговорення книг на військово-патріотичну козацьку тематику, виконання завдань творчого характеру. Матеріали до уроків подано у *ДОДАТКУ Б1*.

Здійснення учнями пошукової роботи на тему «Загадки козацьких прізвищ» розширює знання школярів про козацтво, його звичаї та традиції. Адже за прізвищем можна було дізнатися про характер військової діяльності (Пушкар, Гармаш); рід занять козака (Сотник, Хорунжий, Стороженко, Мельниченко); особливості зовнішності, відмітні риси характеру, поведінки (Носенко, Губенко, Горбонос, Шрам, Побігайло, Легкоступ,

Хмара); прізвища, які походять від назв тварин, птахів та риб (Тур, Ведмідь, Вовк, Сокіл, Лвстівка, Соменко), топонімічні, походять від назв місцевості, населених пунктів (Лісовий, Луговий, Садовий, Загребельний, Вишневецький, Уманець) та ін. Це завдання сприймається школярами з великим зацікавленням і творчим підходом до його виконання.

На завершення пошукової роботи учні можуть виконати вправу «Козацькі імена» (в козацьких іменах проектувалися суттєві риси характеру чи життєвої позиції людини). Тож учням, згідно традиції, пропонується придумати козацькі прізвища для своїх однокласників (наприклад, Помагайченко, Пізнайченко, Легкоступенко, Жартівливленко, Синьоченко, Побігайченко, Сміливченко, Розумійленко та ін.). Той, кому дається козацьке ім'я, висловлює свою думку щодо цього, погоджується чи ні. Коли ні - шукається інше ім'я.

У процесі вивчення молодшими школярами *математики* (змістові лінії «Числа, дії з числами. Величини»; «Геометричні фігури», «Математичні задачі і дослідження») з метою формування почуття патріотизму, гордості за історію свого народу, його героїчне минуле, а також усвідомлення своєї причетності до його традицій також потрібно використовувати матеріали про українське козацтво.

Наприклад, при закріпленні навичок розв'язування простих і складних задач доцільними будуть задачі, зміст яких пов'язаний з козацькими традиціями, історією славних запорожців.

Задача 1. Для захисту своєї фортеці козаки викопали рів. В одному місці вони викопали рів завглибшки 7 метрів, а біля входу у фортецю - на 2 метри глибший. Дізнайтеся, якою є глибина рову біля входу у фортецю?

Задача 2. Козаки збудували 40 чайок. Дві п'ятих від цих човнів вони просмолили, а решту - залишили сушити. Скільки чайок були не просмолені?

Задача 3. Із Січі одночасно у двох протилежних напрямках були послані гінці. Швидкість першого - 14 верст за годину, а другого-12. Які відстань між гінцями буде через дві години?

Урок-подорож до Запорізької Січі з математики представлено у *ДОДАТКУ Б 3*

При вивченні теми «Час. Виміри часу» у зміст завдань можна ввести цікаві факти з життя таких видатних особистостей, українських гетьманів, як Пилип Орлик, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та ін..

Мета інтегрованого курсу «*Я досліджую світ*» передбачає особистісний розвиток молодших школярів на основі формування цілісного образу світу в процесі засвоєння різних видів соціального досвіду, одним з завдань її розв'язання є «виховання активної позиції щодо громадянської і соціально-культурної належності себе в своїй родині до України; інтересу до пізнання історії та природи свого краю і країни; пошани до символів держави, ініціативної патріотичної поведінки у громадських акціях, у відзначенні пам'ятних дат і подій» [86, с.60].

Реалізації цього завдання якнайкраще сприяє використання матеріалів, пов'язаних з українським козацтвом, його виховними традиціями, наприклад, створення міні - проєкту «14 жовтня - чотири свята українців», презентації на тему «Козацька магія», «Козацький прогностик» (3-4 кл.).

Зауважимо, що козаки володіли різноманітними знаннями, зокрема, уміли передбачати погоду, знали народні прикмети, лікувальні властивості рослин, - це допомагало їм в організації побуту та здійсненні успішних походів, військових операцій. Народний прогностик, яким послуговувалися козаки представлено у *ДОДАТКУ А2*.

Аби провести інтегрований урок на належному рівні учителю слід провести підготовчу роботу: учні мають прочитати оповідання на відповідну історичну тематику, здійснити дослідження побуту, звичаїв, обрядів українського козацтва. Наведемо приклад інтегрованого уроку з предметів «*Я досліджую світ*» та «*Фізична культура*» (4 кл.).

Тема: Пізнаємо рідний край. Система фізичного виховання Запорізьких козаків.

Мета: закріпити знання про минуле українського козацтва, ознайомити з традиційними методами фізичного виховання, особливостями бойових мистецтв, сприяти патріотичному вихованню, розвивати швидкість, волю, силові якості.

Учитель звертає увагу школярів на основні компоненти системи фізичного виховання козаків: відбір у козаки за рівнем розвитку фізичних і моральних якостей новачка; здоровий спосіб життя: поміркованість у харчуванні, проста їжа, сон на свіжому повітрі, гарт тіла; ігрові, змагальні форми фізичного вдосконалення, бойові мистецтва: «Спас», «Бойовий гопак».

У процесі перебігу уроку учні виконують такі завдання:

- закінчи прислів'я : «Козакові небагато треба: степу, хліба, шаблю й...неба», «Козак не боїться ні тучі, ні грому, із бою не втече...додому», «Ліпше смерть на полі, ніж життя ... в неволі»;

- поясніть значення слів: булава, бунчук, чайка, джура;

- дозвілля запорозького козацтва заповнювалося змагальними рухливими вправами (перелічіть їх): фехтування на шаблях, їзда верхи, змагання з бігу, плавання на човнах, у воді, боях навкулачки;

- робота в групах: особливості бойового гопака; специфіка бойової техніки «Спас».

Друга частина уроку продовжується у спортивній залі й складається із розминки; проведення естафет (Переправа, Влучний стрілець, Біг у мішках, Перетягування канату); вивчення окремих елементів технік «Бойовий гопак» і «Спас».

Урок бажано завершити рефлексією: Сьогодні я дізнався..., навчився..., ми вправлялися..., мені найбільше сподобалось...

Розробку уроку «Як готуємося до захисту рідної землі і чи знаємо лицарів України» подано у *ДОДАТКУ Б2*

Інформацію про козацькі символи, атрибутику, зброю, одяг, предмети побуту, особливості харчування зручно подати і в темах інтегрованих курсів:

- *Дизайн і технології*: творчі завдання «Козацький одяг», створення міні-книжки «Козацькі символи», проєкт «Кулінарні традиції запорожців»;
- *«Мистецтво»*: «Образ козака в мистецтві», «Козацька вікторина» (козацькі музичні інструменти та їх призначення), «Козацькі пісні та їх тематика» тощо. (Перелік козацьких народних пісень представлено у *ДОДАТКУ А3*).

Згідно статистики (дані узагальнено з Інтернет-джерел), нині переважна більшість здобувачів освіти констатують напружений емоційний стан, тривожність, говорять про психологічні проблеми (83%); відсутність бажання вчитися. Тож особливого значення в умовах воєнного стану набуває психологічна та емоційна підтримка учнів (Лист Міністерства Освіти і Науки України від 29 березня 2022 р. «Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» №1/3737-22).

У цьому плані доцільно скористатися козацькими способами релаксації; концентрації енергії, дихальними практиками, позитивним впливом звуків музики, природи на емоційну сферу молодшого школяра.

Впоратися з тривогою, панікою також допоможуть рухливі козацькі ігри, тілесні вправи, виконання патріотичних пісень, адже керування диханням, викид емоцій назовні, фізична активність зменшує психологічну напругу, перериває ланцюг негативних переживань, налаштовує ні іншу хвилю.

Дослідники вважають, що основним пріоритетом у діяльності сучасної школи в умовах воєнного стану має стати створення сприятливого освітнього середовища, організація ефективної психолого-педагогічної підтримки учня. В урочній діяльності - використання технології навчання у співпраці, сторітелінг, коучинг та ін..

Психологи наголошують на ретельному доборі навчальних завдань - аби уникнути одноманітності й репродуктивності, сприяння підтримці молодшого школяра, його ініціативи, віри у власні сили потрібно збільшити кількість завдань творчого спрямування. У цьому допоможе козацька педагогіка - життєдайне джерело народної мудрості, адже козак - найкращий приклад для дитини сміливості, героїзму, стійкості, волі, кмітливості, подолання будь-яких труднощів, негараздів, складних життєвих ситуацій; приклад побратимства, дружби, добродійності; приклад оптимізму, відкритості, готовності протягнути руку допомоги усім, хто цього потребує.

З історії ми знаємо, що козаки були веселими, кмітливими, жартівливими людьми, які уміли знайти вихід з будь-якої складної ситуації. Як правило фінал козацьких історій, оповідок щасливий. Тож звертаємо увагу учнів на те, що герої зможуть подолати усі труднощі, впоратися із викликами, подолати ворога, здобути перемогу. І ми також обов'язково її здобудемо!

2.3. Використання традицій українського козацтва у позаурочній роботі з молодшими школярами

Позаурочна робота є невід'ємною частиною загальношкільної системи виховних заходів, органічно поєднана з навчальною діяльністю. Власне, дотримання принципу єдності урочної і позаурочної роботи є однією із необхідних умов організації освітнього процесу в сучасній початковій школі. Це сприяє розширенню пізнавальних інтересів школярів, надає можливості для реалізації їх індивідуальних здібностей і обдарувань, вияву самостійності й суспільної активності.

Аналіз наукової літератури щодо організації, планування та здійснення позаурочної виховної роботи національно-патріотичного спрямування на сучасному етапі дозволяє виокремити основні вимоги до неї:

- поглиблення знань, отриманих на уроках, дотримання принципів послідовності, наступності, зв'язку з життям;

- врахування вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів, їх інтересів;
- різноманітність форм і методів позаурочної діяльності, їх емоційна насиченість, доступність, творчий підхід.

У вихованні молодших школярів засобами козацької педагогіки традиційними є масові (свята, конкурси, конференції), групові (виховні години, екскурсії, ігри, дискусії) та індивідуальні (бесіди, громадські доручення) форми організації діяльності [66; 72].

Вивчати козацькі традиції та звичаї до повномасштабного вторгнення на нашу землю російської федерації можна було не лише зі сторінок книжок чи кадрів кінофільмів, а й здійснювати екскурсії, подорожувати, відвідувати пам'ятні місця. Нині, в умовах воєнного стану, загрози життю, нищення культурних, історичних надбань нашого народу, це не завжди можливо. Тож у своїй практиці я пропоную учням здійснювати віртуальні подорожі «Пам'ятні місця українського козацтва» й готувати коротенькі описи історичних подій, пов'язаних з ними. Така робота розширює національний світогляд молодших школярів, шліфує, збагачує його, унаочнює зміст інформації про героїчні сторінки нашого минулого, створює насичений емоційний фон для її сприйняття.

Четвертокласники з великим натхненням розповідали про колиску Запорозького козацтва - острів Хортицю, національний заповідник; історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» (м.Запоріжжя); Батурин, фортеця якого слугувала резиденцією гетьманам Дем'янові Многогрішному, Іванові Самойловичу та Іванові Мазепі; церкву-усипальницю останнього гетьмана Війська Запорозького Кирила Розумовського (Батурин, Бахмацький район, Чернігівська область); пам'ятку козацької слави «Козацькі могили» - місця наймасштабнішої битви часів гетьмана Богдана Хмельницького - битви під Берестечком (с.Пляшева, Радивилівський район, Рівненська область); резиденцію Богдана Хмельницького і тодішню столицю України - Чигирин, об'єднавши з відвідинами Суботова, що за 14 км. від Чигирини і відомого як

заміська резиденція гетьмана; споруджену ним Іллінську церкву; а також тисячолітній дуб Максима Залізняка, крона якого бачила повстанців під проводом Северина Наливайка, де зупинялися на перепочинок Максим Залізник і Богдан Хмельницький, присягали на боротьбу гайдамаки (м.Чигирин, с.Суботів, Черкаська область); надмогильний курган кошового отамана Івана Сірка (околиці села Капулівка Дніпропетровської області); козацький хутір Галушівка: козацьке укріплення, три селянські садиби, музей колекції козацької зброї (хутір Галушівка, с. Гречане Дніпропетровська область); Державний історико-культурний заповідник «Буша» - скельний козацький храм, Гайдамацький Яр - очевидець мужності й героїзму козаків (с.Буша, Ямпільський район, Вінницька область); урочище «Козацькі могили» (Кременець, Тернопільська область); Хотинську фортецю як свідчення кульмінаційного моменту Хотинської битви 1621 р. (м. Хотин Чернівецької області) та ін..

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває військово-патріотичне виховання. Однією із ефективних форм позаурочної роботи у цьому плані є участь школярів у грі на основі традицій українського козацтва «Сокіл» (наказ МОН «Про проведення у 2022/2023 навчальному році Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») № 902 від 12.10.2022 р.).

Гасло гри - «В єдності - сила!» [91]. Популяризація козацьких ідеалів, звичаїв, фізично-духовних практик здійснюється через такі напрямки діяльності, як:

- краєзнавча робота («Мій рідний край», «Козацькими стежками»);
- вивчення історії козацтва («Гей ви, хлопці, славні запорожці»);
- відродження козацьких традицій фізичного виховання, бойових мистецтв («Козацькому роду нема переводу», «Козацькая слава не вмере, не загине) тощо.

У Стерченській ЗОШ I-III ступенів Глибоцької селищної ради заходи до цієї гри проводилися у змішаному форматі. Офлайн проходили:

- етапи «Смуга перешкод», «Відун», «Представлення рою», «Добре діло», «Надання першої медичної допомоги»;
- рухливі козацькі ігри: «Де козак - там і сила», «Перетягування канату», «Захист фортеці», «Чия чайка швидша?»;
- конкурси: «Козацькі розваги»; свята: «Козацькому роду нема переводу», «Ми-нащадки славних запорожців».

З використанням дистанційних технологій проводилися:

- бесіди на тему «Козацький гарт»;
- історичні лекторії «Знаменні дати козацького календаря», «Славні козацькі гетьмани», «Козацькі характерники»;
- зустрічі з учасниками бойових дій - сучасними козаками;
- он-лайн екскурсії: віртуальний тури до музею «Історія розвитку Українського козацтва» (м. Одеса), музею просто неба «Мамаєва слобода» (м. Київ).

Розробку виховного заходу «Ми нащадки козацької слави» представлено у *ДОДАТКУ Б 6*.

В Указі Президента України «Про національну молодіжну стратегію до 2030 року» наголошується потреба «створення умов для розвитку молодих осіб як цілісних особистостей, які гармонійно поєднують невідірваний фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток на основі цінностей [14, с.7]. З огляду на це невід'ємною складовою національно-патріотичного виховання, усебічного розвитку зростаючої особистості, на думку багатьох вчених, має стати впровадження ідей козацької педагогіки в родинне, шкільне, суспільне життя.

Козацькі виховні традиції посідають вагомe місце у дитячому та молодіжному русі України. Його діяльність регламентується Конституцією нашої держави (ст. 36), Законами України «Про основні засади молодіжної політики», «Про громадські об'єднання / зі змінами», а також «Концепцією підтримки та сприяння розвитку дитячого громадського руху в Україні». У чинних законодавчих документах дитяча громадська організація

визначається як «громадське об'єднання, членами (учасниками) якого є фізичні особи віком від 6 до 18 років», відповідно, членами молодіжної громадської організації є особи віком від 14 до 35 років [27, с.43].

З - поміж численних дитячо-юнацьких громадських об'єднань, які мають різновекторні напрями діяльності (вирішення політичних, соціальних, екологічних й інших проблем) активним упровадженням в основу своїх виховних програм традицій і засобів козацької педагогіки вирізняється Молодіжне товариство «Кіш», Українська скаутська організація «Пласт», Всеукраїнська дитяча громадська організація «Козаченьки», Всеукраїнська громадська козацька дитяча організація «Дніпровська Січ», Дитячо-юнацька організація «Джура», українське дитячо-юнацьке товариство «Січ».

Практика роботи означених вище організацій спрямована на відродження козацьких традицій, утвердження національних цінностей, формування всебічно розвиненої особистості - високодуховної, моральної, фізично досконалої. Олег Лісовець, автор навчального посібника «Теорія і методика роботи з дитячими та юнацькими організаціями України», справедливо зазначає, що козацький громадський рух - це «система громадського навчально-виховного впливу, покликана забезпечити козацько-лицарську освіту молоді, її духовний зв'язок з предками, розвинути відносини із сучасниками і зорієнтувати на інтереси нащадків» [67, с.94].

З метою заохочення вихованців до особистісного зростання, мотивації до самореалізації, здорового способу життя, гартування волі й характеру, готовності до виконання священного громадянського й конституційного обов'язку щодо захисту своєї землі, національних інтересів України пріоритетними є такі напрями роботи, як:

- вивчення історії українського козацтва, героїчних традицій мужніх лицарів та їх популяризація;
- організація спортивно - оздоровчих таборів; створення гуртків бойових мистецтв й ін..

Козацькі громадські організації практикують лекторії, бесіди, круглі столи, фестивалі, здійснюють велику пошукову й етнографічну роботу, застосовують такі активні форми виховання, як змагання, походи, екскурсії, свята, конкурси, ігри тощо. Розробку виховного заходу «Юні козачата» подано у *ДОДАТКУ Б 5*.

Згідно концепції Нової української школи, сучасна система освіти спрямована на виховання всебічно розвиненої особистості, здатної до саморозвитку, самореалізації, активної життєвої позиції, що забезпечується лідерськими якостями (ініціативність, організованість, наполегливість, цілеспрямованість, працездатність; уміння працювати в команді, контролювати свої емоції та поведінку, ефективно комунікувати, брати на себе відповідальність, вести за собою інших).

Тож загроза національній безпеці актуалізувала і проблему взаємозв'язку патріотизму і формування лідерських якостей. У цьому контексті, проводячи виховні години, увагу учнів звертаю на цікаві факти, цінності, яскраві риси характеру таких видатних постатей України, військових лідерів, як гетьмани Богдан Хмельницький, Пилип Орлик, Іван Мазепа, Петро Калнишевський. Їх життя, діяльність слугує прикладом патріотичної, героїчної поведінки, є вагомим засобом у здійсненні виховних впливів на дитину.

Учні четвертого класу з цікавістю здійснювали пошукову роботу, готували презентації про гетьманство в Україні: Петра Конашевича Сагайдачного (1577-1622), відомого реформатора козацького війська, організатора вдалих військових походів, далекоглядного політика; Дем'яна Многогрішного (бл.1630-після1701), який намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України; Петра Дорошенка (1627-1698) - здійснив низку демократичних реформ, сформував постійне наймане військо, створив митну службу; Павло Полуботок (1660-1723) - відомий як прибічник ідей Гетьманщини, здійснив реформи щодо зміцнення державного устрою; Кирило Розумовський (1728-1803) - період його

управління вважається золотою добою Гетьманщини, велику увагу він приділяв розвитку освіти, науки, розбудові своєї столиці - Батурина, відновленню автономних прав України.

Відмітною рисою козацької педагогіки є доброчинність. Сприйняття козацтва лише як самобутнього військового формування дещо стереотипно. Погодимось із думкою В. Кузя, Ю. Руденка а інших дослідників про козацтво як своєрідну модель суспільного розвитку з особливим суспільно-політичним устроєм, своєрідним побутом, неповторними традиціями, правовими й етичними нормами, яскравою культурою, багатим фольклором [62; 95].

З історичних джерел відомо, що основою соціальних відносин запорізького козацтва був гуманізм, благодійність, а підґрунтям доброчинної діяльності слугувала глибока релігійність. Традиційними у стосунках козаків були взаємопоміч, взаємодопомога, самопожертва, великодушність, щедрість, схильність до щирої дружби, милосердя.

Традиції козацької доброчинності (організація безкоштовної демократичної освіти, опіка сиротами, матеріальним забезпеченням полеглих козаків, їх родин, благодійні заклади для поранених і старих воїнів) слугують добрим прикладом сучасникам. Учні нашої школи активно долучаються до *волонтерської діяльності*, адже це дає їм можливість реалізувати себе у служінні суспільству, громаді, моральної та матеріальної підтримки тимчасово переміщених осіб, воїнів ЗСУ, поранених. З огляду на те, що за законом членами волонтерського руху можуть бути особи, яким виповнилося 14 років, поняття волонтерство щодо учнів молодшого шкільного віку ми вживаємо як синонім благодійності, доброчинності, які здійснюються у тісній співпраці та взаємодії з педагогами та батьками.

Діяльність у цьому напрямку має ґрунтуватися на принципах добровільності, безкорисливості, посильності, безпеки.

Серед молодших школярів Стерченської ЗОШ набули поширення такі форми учнівської доброчинності, як:

- збирання книг, іграшок, одягу, продуктів харчування для дітей тимчасово переміщених із зони бойових дій осіб;
- благодійні ярмарки з метою збирання коштів для ЗСУ, ліків для поранених;
- збір тари для тушонок, баночок на окопні свічки;
- збір лікарських рослин для воїнів ЗСУ (цвіт липи, гілочки смородини, малини, ожини, шипшина, глід, трава м'яти);
- плетення маскувальних сіток; виготовлення окопних свічок;
- написання листів підтримки, виготовлення оберегів, сувенірів, патріотичної символіки, подарунків для воїнів ЗСУ, поранених бійців;
- участь у волонтерських акціях: «Добро починається з тебе», «Захиснику України», «Допоможи покинутим тваринам», «Ми - патріоти, спадкоємці добродійних козацьких традицій» тощо.

Учні четвертого класу з якими я працювала активно долучилися до всеукраїнської акції «Напиши листа солдату». Ці листи були направлені в зону бойових дій і стали своєрідною психологічною підтримкою та оберегами для наших воїнів. Наведу їх окремі приклади:

- Миколка К.: «Добрий день, я Вас не знаю, але хочу подякувати за те, що нас захищаєте. Якщо у вас буде нагода - приїздіть до нас у гості. Я живу на Буковині, у прикордонному селі Стерче Глибоцького району. Тут дуже гарно: є ліс, річка, мальовнича природа, стадіон, де ми з друзями катаємося на велосипедах і граємо у футбол.

Мені подобається моя хата, наш город, де повно малини, солодких огірків, якими я з братом ласую прямо з грядки. Наша бабуня за це інколи свариться, бо каже, що ми толочимо бадилля і огірки більше не виростуть, але ми тихенько, щоб вона не бачила, бо так смачніше. У нас великий двір, криниця з холодною водою, є корова Ластівка, пес Пірат, який дуже добрий, ми його навіть не прив'язуємо. Також маємо хлів, на горищі багато пахучого сіна, там добре спати.

Коли я по телевізору бачу війну, розбиті бомбами будинки, як люди плачуть, дуже боюся, щоб цього не сталося з нами. Моя найбільша мрія, щоб закінчилася війна, щоб всі солдати живими повернулися додому».

- Іванка Л.: «Добрий день! Мене звати Іванка. Я учениця четвертого класу, живу в буковинському селі Стерче! У нас тут, слава Богу, немає війни, нічого не розбомблено, тільки дуже страшно, коли тривога.

Ми з мамою і бабусею ходимо до церкви молитися за наших солдат, за мир, щоб не гинули люди. Нехай мати Божа оберігає вас під своїм покровом, повертайтеся додому живими і здоровими. Дякуємо вам, що ви нас захищаєте!»

Прикладом доброчинства є вчинок Василька Д., який усі гроші, що йому подарували на день народження, віддав на літні берці для одного із бійців у зону бойових дій. Чимало дівчаток класу печуть пиріжки, тістечка, які продають, збираючи гроші на авто для ЗСУ. Отже, доброчинна діяльність учнів молодшого шкільного віку є продовженням кращих козацьких традицій, виявом патріотизму та свідомої громадянської позиції.

Однією з гострих проблем сьогодення є зменшення рухової активності школярів, гіподинамія (дистанційне навчання, перебування у статичному положенні в укритті під час тривоги, сидіння в телефоні й ін.). Недостатність рухової активності зумовлює нервову неврівноваженість, стреси, посилює тривожність, знижує захисні сили організму.

У вирішенні цієї проблеми також допоможе багатий досвід фізичного виховання козацтва: гартування тіла, заняття фізичними вправами, удосконалення техніки бойових мистецтв («Спас», «Кулак Перуна», «Буза», «Скобар», «Бойовий гопак») тощо. Ці надбання покладені в основу національного виду спорту - Хортингу, відмітною рисою якого є вдале поєднання фізичного й духовного аспекту виховання. Рухливі ігри, змагання, різноманітні вправи виконують здоров'язберезувальну функцію, стимулюють природну рухову активність школярів, знімають напругу. (Розробку свята «Козацькі забави» див. у *ДОДАТКУ Б 4*).

Ще одна традиція, яку варто враховувати у реаліях сучасного життя - використання народної медицини, традицій здорового харчування козаків. Їжа була проста, поживна, збалансована. Звичними для козацького раціону були каші, куліш, риба; втому та стрес знімав козацький узвар; гарбузове насіння служило очисником організму, а своєрідні природні жуйки, виготовлені з меду, стільникового воску, патьоків вишневого, яблунового, грушевого, тернового клею запобігали карієсу та хворобам ясен.

Козаки спали горілиць на густій траві, беручи силу з землі; вмивалися холодною джерельною водою; босоніж ходили по росі; після ранішнього купання в річці чи озері практикували своєрідні зелені ванни - мокрими заходили у квітуче різнотрав'я, усім тілом всотуючи росу та пилок, що зміцнювало імунітет, загартовувало.

Лікарськими травами козаки набивали свої люльки, зокрема, полин поліпшував гостроту зору, вгамовував нерви; суміш трав м'яти, чебрецю, лопуха, деревію, які традиційно курили козаки, заспокоювала, поліпшувала сон, знижувала артеріальний тиск, цілюще впливала на дихальну систему. Цілющий порошок із сухих трав материнки, оману, кинзи, полину, дев'ясилу, коріандру, тархуна козаки завжди носили з собою в капшуку, нюхали, додавали до їжі. Тому практично не хворіли на інфекційні хвороби. Цікаво, що перед тим як зібрати трави, вони говорили з кожною рослиною, просили у неї допомоги, а при готуванні ліків тричі читали «Отче наш» [46, с.159].

Вивчати козацькі трави, знайомитися з їх лікувальними властивостями молодші школярі можуть під час екскурсій у природу. Цікавою й пізнавальною для них буде інформація про те, що, наприклад, деревій зупиняє кров; звіробій, лепеха, деревій очищують воду, мають антимікробну дію; корінь калгану (козацький жень - шень) збільшує тривалість життя, дає енергію, є чудовим засобом від проносу, сприяє загоєнню внутрішніх виразок; дика ромашка заспокоює, відновлює сили; напар трави конюшини і листя щавелю у рівних частинах козаки застосовували для відновлення сил після довготривалих походів, важких поранень та ін.. На завершення учні

можуть підготувати презентацію на тему «Лікарські рослини козацького краю та їх застосування».

З метою стабілізації психологічного та емоційного стану молодших школярів доцільно використовувати психологічні прийоми та доступні для цієї вікової групи учнів техніки, якими користувалися козаки-характерники. Це були особливі воїни з розвиненою інтуїцією, які завдяки довгим тренуванням, духовним практикам, медіативним технікам могли досконало володіти своїм тілом, внутрішнім психічним станом, добре знали на фізіології людини, її психології, що давало змогу впливати на волю й свідомість інших.

Легенди кажуть, що характерники уміли вражати ворога на відстані, бачити із заплющеними очима, орієнтуватися за запахами; зменшуючи биття серця, входити у стан анабіозу, прикидатися мертвими; змінювати ритми часу; входячи в особливий стан трансу, керувати потоками енергії, лікувати словом, дотиком руки тощо. В основі цієї своєрідної магії насправді лежало глибоке усвідомлення себе органічною часткою природи, світу життєдайної сили чотирьох стихій: Сонця, Вітру, Матінки - Землі, Матінки - Води тощо, тобто, уміння підключатися до знань Всесвіту, ноосфери.

У процесі підготовки виховних годин з відповідної тематики вчителю стануть в нагоді такі матеріали:

- *Козацькі практики для здоров'я духу й тіла*. [Електронний ресурс].
Режим доступу: https://www.zid.com.ua/ukr_creativework/kozatski-praktyku-dlya-zdorovya-duhu-j-tila

- *Козаки-характерники*. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<https://gaonchuk.wordpress.com/%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/>

- курс «Характерник». Унікальна методика (збірка психологічних технік і психотерапевтичних вправ для зняття стресу, подолання тривожності,

поліпшення якості мислення, гармонізації внутрішнього світу). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [youtube.com](https://www.youtube.com)

- *Каляндрук Тарас*. «Таємниці бойових мистецтв України». Львів: Піраміда, 2007. 304 с.; «Характерники. Арійські корені характерництва. Можливості характерників». [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://dere.com.ua/library/kalyandruk/harakternyk.shtml>; «Загадки козацьких характерників» Львів: ЛА Піраміда, 2007. 288 с. [Електр. ресурс]. Режим доступу: spadok.org.ua <https://spadok.org.ua> > books > Kalyandruk

Отже, виховання дітей та молоді на славних традиціях українського козацтва сприяє їх залученню до активної участі в громадському житті країни, підвищенню їх самостійності, формуванню кращих людських, лідерських якостей, громадянських компетентностей, національної свідомості, патріотизму.

Висновки до розділу 2

В Указі Президента України № 94/2021 «Про національну молодіжну стратегію до 2030 року» наголошується потреба «створення умов для розвитку молодих осіб як цілісних особистостей, які гармонійно поєднують неперервний фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток на основі цінностей [12, с.12]. З огляду на це невід’ємною складовою національно-патріотичного виховання, усебічного розвитку зростаючої особистості, на думку багатьох вчених, має стати впровадження ідей козацької педагогіки в родинне, шкільне, суспільне життя. Ця теза набуває особливої актуальності в умовах військової агресії російської федерації проти України.

Проведене констатувальне дослідження на предмет ознайомлення молодших школярів з козацькими традиціями у загальному показало, що учні мають уявлення про українське козацтво, знають кодекс лицарської честі, окремі військові традиції. Аналіз підручників для сучасної початкової школи засвідчив фрагментарність використання відомостей про українське козацтво як в ілюстративному, так і у змістовому плані.

Виховний потенціал традицій козацької педагогіки може бути реалізовано як під час уроків, так і в позаурочній діяльності. Уроки на основі концептів козацької педагогіки сприяють формуванню кращих якостей характеру молодшого школяра, національної свідомості. Цьому сприяють тематичні вправи, завдання творчого характеру, активні методи навчання.

Якість та ефективність виховних впливів концептів козацької педагогіки в умовах воєнного стану залежить від:

- навчальної дисципліни, її змісту, предметних особливостей;
- насичення змісту підручника відповідним матеріалом, який несе виховний потенціал;
- рівня складності навчального матеріалу, ступені його сприйняття молодшими школярами;
- зорового, слухового та чуттєвого сприйняття учнів;

- методики навчання;
- інноваційних підходів тощо.

Невід'ємною складовою освітнього процесу є позаурочна виховна робота. Зважаючи на умови воєнного стану зміст її пріоритетних напрямків доцільно поглибити матеріалами, пов'язаними з козацькими традиціями

- психологічна та емоційна підтримка учнів (українські козацькі практики для підтримання сили духу, психологічні техніки характерників, медитації; традиції тіловиховання; козацькі ігри, фольклор, гумор);

- навчання правил поведінки в умовах воєнного стану /...перша домедична допомога (цілительські знання для підтримання здоров'я, загоєння ран);

- адаптація та підтримка учнів - внутрішньо переміщених осіб (кодекс лицарської честі козацтва, досвід добродійності, побратимства, емоційної підтримки, спілкування, здорового харчування; активні рухливі ігри - козацькі забави, читання книг, легенд, перегляд фільмів на козацьку тематику, особливо сюжетів, де описується кмітливість, витримка, героїзм, подолання страху);

- розвиток критичного мислення та медіаграмотності (тематичні виховні години: «Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води», «Козака ворог не обдурить», диспут «Мої сильні та слабкі сторони»);

- національно-патріотичне виховання (вікторина на козацьку тематику: «Козацька зброя»; розповіді про видатних гетьманів України; тематичні виховні години «Шляхами козацької звитяги», «То не козак, що отаманом не думає бути»; свято «Ми роду козацького діти», «Від козака до кіборга»; «День українського козацтва»; година спілкування із нащадками славних козаків - сучасними лицарями - воїнами; добродійні справи - волонтерство для ЗСУ та ін.).

ВИСНОВКИ

В умовах воєнного стану виховання зростаючої особистості на славних традиціях українського козацтва, популяризація в суспільстві козацьких ідеалів набуває особливої актуальності. Козацькі традиції, як втілення національних цінностей оновлюють сучасний виховний процес, наповнюють його патріотичним змістом, підсилюють філософію концепції НУШ, Стратегії національно-патріотичного виховання, сприяють формуванню україноцентричної ціннісної сфери особистості.

Виховна система українського козацтва доволі глибоко досліджена науковцями як минулого (В. Антонович, Д. Яворницький, М. Грушевський, Б. Крупницький, Г. Ващенко та ін.), так і сучасності (А. Смолій, В. Сергійчук, О. Вишневський, В. Кузь, Ю. Руденко, В. Берека, О. Кириченко, Н. Кубай та ін.). Останні автори наголошують на потужному освітньо-виховному потенціалі козацької педагогіки, основу якої становлять традиції та звичаї вільних людей - воїнів, актуалізують їх значення у сучасних умовах, розглядають шляхи впровадження в освітній процес.

Козацьке виховання, за визначенням науковців, - це «історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила і в своєму способі життя відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду та ідеології... Це поняття розкриває людину-українця як активного діяча історії свого народу, господаря рідної землі і держави, володаря, охоронця і примножувача національних матеріальних і духовних багатств» [62, с.41]. Метою козацького виховання є творення людини моральної, високодуховної, воїна, лицаря, захисника своєї Батьківщини.

Завдання формування національної свідомості, героїко - патріотичних почуттів зростаючої особистості в умовах воєнного стану можуть бути успішно реалізовані через зміст освіти:

- насичення кращими зразками усної народної творчості (героїчні легенди, думи, перекази, прислів'я);

- розкриття розвивального потенціалу традицій українського козацтва, його виховної системи;

- через уроки мужності й героїзму;

- через позаурочні форми національно-патріотичного виховання (диспути, вікторини, лекторії, конкурси, пошукову роботу, козацькі ігри, свята, віртуальні подорожі й екскурсії) тощо.

У процесі виховання молодших школярів на засадах традицій українського козацтва важливо також враховувати чинники, пов'язані з певними прогалинами в новітніх підходах до організації цього процесу в сучасних закладах освіти: недостатня адаптованість нормативних документів, підручників, навчально-методичних посібників; відсутність чіткої, цілісної моделі формування національно-патріотичної свідомості молодших школярів засобами козацької педагогіки.

З метою заохочення вихованців до особистісного зростання, мотивації до самореалізації, здорового способу життя, гартування волі й характеру, готовності до захисту своєї землі, національних інтересів України пріоритетними є такі напрями роботи, як:

- вивчення історії українського козацтва, героїчних традицій мужніх лицарів та їх популяризація;

- організація спортивно - оздоровчих таборів;

- участь у дитячому козацькому русі;

- створення гуртків бойових мистецтв тощо.

До особливостей виховання молодшого школяра на традиціях українського козацтва в умовах воєнного стану віднесемо такі:

- врахування вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку (імпульсивність, емоційна збудливість, переважання наочно-образної пам'яті; стійкість уваги та її сконцентрованість за умови яскравості, емоційності, наочності змісту навчального матеріалу);

- ретельний відбір змісту виховного матеріалу, який сприятиме розвитку здатності учня до вольової регуляції своєї поведінки, лідерських якостей, наполегливості, ціннісних національних орієнтирів;

- використання здоров'язберезувального потенціалу традицій козацької педагогіки у реаліях воєнного стану (психологічна підтримка, робота зі стресом, зменшення тривожності, дихальні практики, стимулювання позитивних емоцій);

- обґрунтованість і системність у застосуванні традицій українського козацтва в процесі здійснення виховних впливів на учнів молодшого шкільного віку, виховання героїчної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріянова, О. Модель виховної системи на засадах козацької педагогіки. *Сучасна шк. України*. 2011. №5. С. 63 - 70.
2. Апанович О.М. Козацька енциклопедія для юнацтва. К.: Веселка, 2013. 719 с.
3. Бабак В. А. Використання змісту, форм і методів козацької педагогіки у контексті Нової української школи. *Сучасний погляд на використання змісту, методів і форм козацької педагогіки у контексті Нової української школи: матеріали науково-методичного Інтернет-семінару*. Упоряд. Н. Бугайчук. Черкаси, 2018. С. 7-11.
4. Бабак О.В. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналіт.-інформ. матеріали / О.В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Е. Василевська та ін.; Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. – К.: Б. в, 2003. – 190 с.
5. Бабич Т. М. Фізичне та патріотичне виховання молоді у військово-козацьких традиціях. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. Випуск 3 (72). С.7-12.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. 342 с.
7. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст). Київ: ІПВ НАПН, 2014. 47 с.
8. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ – Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
9. Бех В. П. Під впливом феномену козацької освіти. *Вища освіта України*. 2010. № 3. С. 98-99.
10. Бех І., Чорна К. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа українських Карпат*. 2015. № 12-13 С. 26-37.

11. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кам'янець Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 7–6.
12. Бець Л. М. Національно-патріотичне виховання молоді засобами козацької педагогіки в школі. *Сучасний погляд на використання змісту, методів і форм козацької педагогіки у контексті Нової української школи*: 29 матеріали науково-методичного Інтернет-семінару. Упоряд. Н. Бугайчук. Черкаси, 2018. С. 12-18.
13. Богуш, Денис. Сила землі: від національної ідеї до виховання нової еліти. К: ПП НВЦ «Профі», 2014. 2014. 75 с.
14. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
15. Бруль, Н.О. Ми – діти козацького роду [виховний захід]. *Розкажіть онуку*. 2012. №17-18. С. 36-37.
16. Бурак М.-Є. Козацькі традиції у діяльності сучасних дитячо-юнацьких ою'єднань України. *Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року)*. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 45-46.
17. Вашуленко М.С. Українська мова. Буквар: підруч. для 1 кл. закладів загальної середньої освіти (у 2-х ч.). К.:Освіта,2018. 112 с.
18. Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1 / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик. К.:Видавничий дім «Освіта»,2019. 144с.
19. Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 3 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1. Ч.2 /

М.С.Вашуленко, Н.А.Василькіська, С.Г.Дубовик. К.: Видавничий дім «Освіта»,2020. 160 с.

20. Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) . Ч. 1. / М.С.Вашуленко, Н.А.Василькіська, С.Г.Дубовик. К.: Видавничий дім «Освіта»,2021. 168 с.

21. Вашуленко О.В. Українська мова та читання: підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Ч.2. К.: Освіта, 2021. 168 с.

22. Ващенко. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава: Полтав. вісник. 1994. 190 с.

23. Вишневський О.І. Український національний характер та сучасний ідеал виховання української молоді. *Проблеми українського національного виховання: збірник наукових праць / За ред. Надії Скотної та Марії Чепіль.* Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. С. 85 – 94.

24. Вишневський О. Системно-ціннісний підхід до визначення змісту виховання і розвитку. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки.* Посібник для вищих навчальних закладів. Київ: Знання, 2008. 568 с.

25. Владикін В. П. Дитячо-юнацька спілка «Козацьке братство». *Позакласний час.* 2011. №8. С. 34-42.

26. Власенко О.М., Богдан І.Л. Методика формування патріотизму в учнів у позакласній роботі вчителя. Тенденції модернізації національних освітніх систем: збірник наукових праць / за ред. О.С. Березюк, О.М. Власенко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 34-41.

27. Гарук, О. Козацько-лицарське виховання. *Сучасн. шк. України.* 2012. №3. С.43-53.

28. Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упоряд. О.Таланчук, Ф.Кислий. К. : Либідь, 1993. 432 с.

29. Гетьмани України. Харків: Промінь, 2006. 248 с.

30. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підруч. для 3 кл. закл. заг. серед. освіти (У 2 ч.): Ч.1. Ч. 2. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Грубіян, Ніна Павич. київ: Генеза, 2020. 160 с.
31. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підруч. для 4 кл. закл. заг. серед. освіти (У 2 ч.): Ч.1. Ч. 2. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ: Генеза, 2021. 160 с.
32. Гнатюк В.С., Черниш П.Д. Виховний ідеал – бути патріотом. *Початкова школа*. 2008. № 3. С. 36-40.
33. Гнатюк В.М. Пріоритети козацьких звичаїв і традицій у системі національного виховання молоді. *Освіта*. 2006. №31(9-16 серпня). С. 6-7.
34. Грива, А. Виховання захисника Вітчизни пріоритетний напрямок діяльності козацьких організацій України. *Освіта*. 2006. №38. С. 6.
35. Гутник І. Козацька педагогіка як складова система національного виховання молоді . *Початкова школа*. № 10. 2013. С.47-49.
36. Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>
37. Домчук М.П. Духовні вартості українців. Козацтво як втілення національного етичного ідеалу. *Позакласний час*. 2006. № 1-2. С. 77-80.
38. Елітна козацька розвідка: хитрощі Війська Запорозького, які допомагали перемогти в бою. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/elitna-kozatska-rozvidkakhytroshchi-viiska-zaporozkoho-iaki-dopomahaly-peremohty-v-boiu-223216.html>
39. Етновиховний простір сучасного загальноосвітнього навчального закладу: теорія і практика: метод. посіб. / [В. І. Кононенко, Н. В. Лисенко, О. Б. Будник та ін.]; за ред. Н. В. Лисенко; Нац. акад. пед. наук України, Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. К.: Пед. думка, 2012. 206 с.
40. Етнопедагогіка: навчально-методичний посібник / упоряд. Макарчук В.В. 3-е вид., переробл. і доповн. Умань: РВЦ «Софія». 2015. 205 с.

41. Загородня А.І., Шевчук Д.Д. Актуальність патріотичного виховання молоді. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 3. С. 142-143.
42. Закон України Про основні засади молодіжної політики 1414-ІХ від 27.04.2021 р. *Електронний ресурс*. Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#n357>
43. Заржицька, Е. Легенди про козаків. Х.: *Талант*, 2016. 64 с.
44. Золота книга українських традицій та звичаїв /Авт.-уклад. І. Скрипник. Донецьк: ТОВ «Агентство Мультипрес». 2011. 288 с.
45. З Україною в серці (тренінг з патріотичного виховання дітей та молоді): посіб / І. Д. Бех, В. І. Кириченко, Ж. В. Петрочко. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 140 с.
46. Каляндрук, Тарас. Загадки козацьких характерників. Львів: ЛА «Піраміда», 2007. 290 с.
47. Каляндрук, Тарас. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «Піраміда», 2007. 302 с.
48. Кириченко О.В. Відроджуй козацьку славу з любов'ю до України: Навч.-метод. посіб. щодо організації національно-патріотичного виховання допризовної молоді на військово-козацьких традиціях. Донецьк: ТОВ «Ю-В, ЛТД», 2004. 192 с .
49. Кириченко О. В. Козацька педагогіка. Харків: Вид. група Основа: Тріада плюс, 2008. 73 с.
50. Кириченко О.В. Методичні розробки заходів для проведення роботи з національно-патріотичного виховання молоді у закладах освіти та первинних козацьких товариствах щодо відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва. Донецьк–Харцизьк: ТОВ «Ю-В, ЛТД», 2002. 124 с.
51. Киричок В.А. Сучасні форми і методи патріотичного виховання молодших школярів у позаурочній діяльності. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : [зб. наук. праць Інституту

проблем виховання АПН України; Ред. І. Д. Бех та ін.]. Вип. 14. книга 1. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2010. С. 134–144.

52. Китченко, В.П. Де козак, там і слава. *Все для вчителя*. 2010. № 31-32. – С.23.

53. Кіт Г.Г., Тарасенко Г.С. Українська народна педагогіка: курс лекцій. Вінниця: Едельвейс і К,2008. 301 с.

54. Кобиляков, М. Виховання учнів на козацьких традиціях. *Освіта*. 2008. № 31(13-20 серпня). С. 4-5.

55. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти : науково-методичний збірник /Уклад: В.Є.Берека, І.К. Гіджеліцький, Н.М. Орловська. Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволейко Д.Г., 2018.472 с.

56.Козацькі пісні. *Позакл. час*. 2009. №17-18. С. 129-132.

57. Козловець М.Ф. Феномен національної ідентичності в умовах глобалізації: український контекст: Монографія. Київ: Інтерсервіс,2014.230 с.

58. Козубовська І.В. Участь молодших школярів у волонтерській діяльності. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2019. Випуск 1 (44). С.71-73.

59. Концепція національно-патріотичного виховання в закладах освіти України, затверджена Наказом МОН України від 06.06.2022 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylo-povukontseptsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/>

60. Концепція «Нова українська школа» Розпорядження КМУ № 988-р від 14.12.16 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/

61. Кубай Н.О. Виховуємо традиціями українського козацтва: навч. посіб Львів: Новий Світ-2000, 2018. 254 с.

62. Кузь, В. Г. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. Умань, 1995. 220 с.

63. Кукушкін К. М., Єрмоєнко Е. А. Методика військово-патріотичного виховання школярів у процесі занять бойовим хортингом. *Бойовий хортинг*

та діяльність правоохоронних органів України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (14–15 липня 2020 року) / уклад.: Е. А. Єрмоменко. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 430 с. С. 6-14.

64. Курило Віталій. Основу системи національно-патріотичного виховання має становити ідея української державності. *Рідна школа*. 2014. № 4-5. С. 8-9.

65. Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна. Українська усна народна творчість: Підручник. К.: Знання-Прес, 2015. 591 с.

66. Литвинова Н.А. Українська народна педагогіка та сучасне патріотичне виховання. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2015. № 7 (296). С.135-142.

67. Лісовець О. В. Дитячий козацький рух в Україні. *Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України* : навч. посіб. Київ: ВЦ Академія.2011. С.94-98.

68. Лобова О.В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 1 класу закл. заг. серед. освіти. Київ: Школяр, 2018. 144 с.

69. Лобова О.В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закл. заг. серед. освіти. Київ: Школяр, 2019. 144 с.

70. Лобова О.В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 3 класу закл. заг. серед. освіти. Київ: Школяр, 2020. 144 с.

71. Лобова О.В. Мистецтво: підручник інтегрованого курсу для 4 класу закл. заг. серед. освіти. Київ: Школяр, 2021. 176 с.

72. Луговська С.О. Виховання патріотичних цінностей – пріоритетне завдання сучасної української школи. *Виховна робота в школі: наук.-метод. журн*. 2013. № 8(серпень). С. 14-17.

73. Маєвська Л.М. Етнопедагогіка: навч. посібник. Херсон: Олді-плюс, 2019. 287 с.

74. Макогончук Н. Витоки та специфіка козацької педагогіки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014. Випуск 3. С.3-11.

75. Матящук В.П. Сучасне патріотичне виховання в школах України. Тернопіль:Мандрівець, 2014. 384 с.
76. Мафтин Л. Виховні ідеали українського народу у змісті початкової освіти України і європейський контекст. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / гол. ред. І.М.Шоробура. Хмельницький: ХГПА,2012. Вип.13. С.220-222.
77. Мафтин Л.В. Етнопедагогічні основи дидактичного процесу сучасної початкової школи. *Актуальні проблеми педагогіки початкової школи в контексті освітньої реформи*: зб. наукових праць/ укл. Поясик О.І.,Слипанюк О.В., Ковальчук М.П. Івано-Фр.: НАП, 2021. С.195-198.
78. Мафтин Лариса, Предик Аліна, Шевчук Кристина. Педагогічний потенціал українських народних паремій. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: наук. журнал. Гол. ред. А.А.Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. № 10 (94). С.160-176.
79. Мицик, Ю.А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М.Плохій, І.С. Стороженко. К.: Пам'ятки України, 1991 (2003). 302 с.
80. Місерва І. В. Патріотичне виховання громадян – пріоритетний напрямок державної ідеології. *Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту* : колективна монографія/ [За заг. ред. Г. І. Гончарука]. Одеса : Астропринт, 2002. С. 163–171.
81. Мосіяшенко Володимир. Українська козацька педагогіка. *Українська етнопедагогіка*. Суми: Університетська книга, 2019. 176 с.
82. Національно-патріотичне виховання дітей і молоді засобами козацької педагогіки. Інформаційно-просвітницький матеріал. К.: ТОВ Видавництво ПРОМЕТЕЙ, 2017. 90 с.
83. Нова українська школа: порад. для вчит. / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2019. 206 с.
84. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 415 с.

85. Освітні програми НУШ (1-4 кл.). [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://osvita.ua/school/program/program-1-4/60529/>
86. Остапенко, О. Характерництво – ефективна форма фізичної підготовки запорозьких козаків. *Фіз. вихов. в шк.* 2000. №2. С. 48.
87. Паніна Л. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах нової української школи. *Нова педагогічна думка.* 2020. № 1 (101). С. 118-120.
88. Петрочко Ж.В. Національні цінності як базис національно-культурної ідентичності. *Національна ідентичність в мові і культурі: збірник наукових праць* / за заг. ред. О.Г. Шостак. К.: Талком, 2021. С.281-284.
89. Поліщук О. Виховання дітей на засадах української козацької педагогіки. *Психолого-педагогічний супровід розвитку особистості дитини в умовах закладу дошкільної освіти і сім'ї*: збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції для науковців, практичних працівників та студентів (18 жовтня 2018 р.) / [гол. ред. Л. В. Іщенко]. Умань: АЛІМІ, 2018. С. 71-74.
90. Поліщук О.П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні домінанти процесу. *Наукові записки: зб. наук. пр.* / редкол.: А.М. Коломієць, В.І. Шахов, О.В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33–38.
91. Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»). *Електронний ресурс.* Режим доступу : <https://www.ukrmilitary.com/2018/10/dzhura.html>.
92. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/>.
93. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 № 673 р про Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання

на період до 2025 року. Електронний ресурс. Режим доступу: доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#n11>

94. Руденко, Юлія. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.

95. Руденко, Юрій Козацька педагогіка: національні пріоритети українського козацтва. *Освіта*. 2006. № 31. С. 1.

96. Руденко, Юрій. Основи сучасного українського виховання. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 328 с.

97. Руденко, Юрій. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність: навч. посібн. для студентів вузів. К.: МАУП, 2007. 384 с.

98. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової школи: посіб. для вчит. і метод. почат. навч. 2-ге вид., допов., перероб. К: Богданова А.М., 2009. 226 с.

99. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання: Посіб. для вчителя. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. 180 с.

100. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с.

101. Стефанюк С.К. Козацька педагогіка як інновація. Практичне народознавство (Національне виховання): Навчальний посібник. Харків: ББН, 2002. С. 217-249.

102. Сухомлинська О. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. № 2. С. 10–14.

103. Сухомлинська О. В. Час, який нас обирає: героїчне у вихованні. *Методист*. 2018. № 1. С. 14–21.

104. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. *Вибрані твори*: у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.

105. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: з нагоди 100-річчя Василя Сухомлинського / уклад. і вступ. ст. О. В. Сухомлинської. 2-е вид. Харків: Акта, 2018. 537 с.

106. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. *Вибрані твори*: у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 419 - 668.
107. В.Я.Тимофєєв. Школа козацько-лицарського виховання. З досвіду роботи директора школи. Дніпропетровськ: Середняк Т.К.,2015. 260 с.
108. Федоренко, Дм. Вірець козацької звитяги (козацька педагогіка) /Дм. Федоренко, О. Федоренко. *Рідна школа*. 2003. № 2. С.67-68.
109. Фізичне виховання у контексті козацької педагогіки: навч.-метод. посіб. / В.Г. Тверезовський, А.І. Шматько та ін.. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Сакаренка, 2010. 160 с.
110. Філіпчук Г.Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір : монографія. Чернівці : Друк АРТ, 2016. 304 с.
111. Філоненко С.І. Усна народна творчість: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 416 с.
112. Хлистун, І. Козацька педагогіка у формуванні української національної еліти. *Рідна шк*. 2005. №2. С. 65-67.
113. Хрестоматія з етнопедагогіки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / уклад.: Л.Б. Паламарчук, Т.О. Горохова. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 416 с.
114. Цікавинки козацького життя. *Позакласний час*. 2010. № 9. С.118-120; 122-131.
115. Чабан, Н.І. Виховні ідеали українського козацтва. Зб. наук. праць. Пед. науки. Х., 2006. Вип. 42. С. 219-223.
116. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. Львів: Світ, 1990-1992.
117. Яцій О. М. Національно-патріотичне виховання учнів: методичні рекомендації. Одеса: Букаєв, 2019. 32 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Додаток А 1

Українські прислів'я про козаків

Україна – козацька мати.
За рідний край життя віддай.
Де козак, там і слава.
Де байрак, там і козак.
На козаку й рогожа пригожа.
Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води.
Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся.
Сам загинай, а братчика виручай.
Що нам холод, коли козак молод!
Степ та воля козацька доля.
Коли козак в полі, то він і на волі.
Коли стелеться доріжка, козакові не до ліжка.
Хто любить піч, тому ворог Січ.
Де отаман швець – там Січі кінець.
В бою козак себе славить не на язиці пилюкою, а конем та шаблюкою.
Кінь, шаблюка, вітер в полі і ніхто не здолає козацької волі!
Козак не боїться ні тучі, ні грому.
У козака життя коротке, а слава вічна.
Береженого бог береже, а козака шабля стереже.
Козак із пригорщі нап'ється, а з долоні пообіда.
Козача потилиця панам не хилиться.
То не козак, що отаманом не думає бути.
Коли навколо вороги - то не життя, честь бережи.
Козак хоч і на ріллі осяде, а честі своєї лицарської не забуде.
Козацькому роду нема переводу.

Додаток А 2

Народний прогностик на службі у козаків

Вечірній зорепад - на нічний мороз.

Взимку ліс без вітру шумить - бути хуртовині.

Місяць яскравий - до ясної погоди, а блідий, покритий туманом - до хуртовини.

Квіти пахнуть здалека - на вітер.

Павуки швидко снують павутину - на зміну погоди.

Увечері голосно сюркочуть трав'яні коники - на добру погоду.

Горобці зранку купаються у пилуці - по обіді буде дощ.

Листя папороті скручується донизу перед ясною погодою, а випростується - на негоду.

Ластівки ввечері літають високо-завтра буде ясно, низько - хмарно.

Нема уранці роси на траві - буде дощ.

Мурахи ховаються у мурашник - до грози або сильного дощу.

Глухий грім - до тихого дощу, а розкотистий - на зливу.

Комарі дуже набридливі й кусючі - на дощ і негоду.

Листя на деревах повертається верхнім боком донизу - на дощ.

Якщо в дощову ніч сова часто пугикає - завтра бути гарній погоді.

Калина вже достигла, а листя на ній ще зелене - на теплу осінь.

Якщо до середини жовтня не осипалося листя з беріз - сніг випаде пізно.

Зорі рясно всіяли небо - прийдешній день буде сонячний.

Соловей усю ніч співає - буде погожа днина.

Грім у вересні - на теплу й тривалу осінь.

Бджоли не летять у поле на негоду.

Вишня на Покрову має зелене листя - буде сувора зима.

Якщо в сонячну погоду квіти кульбаб закриваються - буде дощ.

Вечірня веселка - на гарну погоду, ранкова - на негоду.

Вода потемніла у річці - чекай грози.

Чим дрібніші краплини дощу, тим довше він ітиме.

Козацькі народні пісні
(перелік назв)

Їхав козак за Дунай.
Їхав, їхав козак містом.
Гей на горі там женці жнуть.
Козака несуть і коня ведуть.
Гомін, гомін поді брові.
Виступали козаченьки.
Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче.
Козак від'їжджає, дівчинонька плаче.
Ой, розвивайся, та сухий дубе.
Гей, не дивуйтесь, добрії люди.
Розлилися руті бережечки.
Пісня про Байду.
Про дівку – бранку, Марусю Богуславку.
Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі.
Ой на ступає та чорная хмара.
Ой не шуми, луже.
Ой чого ти, дубе, на яр похилився.
Їхав козак з України.
Їде козак на Вкраїну.
Ой пуцу я кониченька.
Удар, коню, копитами.
Пісня про Нечая.
Козаченьку, куди йдеш.
Ой у лузі та ще й при березі.
Попід садочок, попід калину.
Випрягайте, хлопці, коней.
За світ встали козаченьки.

Додаток Б 1

Зразок бесіди з молодшими школярами за змістом української народної легенди

(із власного педагогічного досвіду)

Учитель: Прочитайте уважно українську народну легенду «Плакуча верба». Поміркуйте, як би ви вчинили на місці головних героїв». *(мовчазне читання учнями легенди)*

У матері-вдови було троє синів. Вони дуже любили маму. Росли вони добрими, роботящими, приносили радість усім людям. Та от напали на рідну землю вороги. Прийшов до матерів старший: Благословіть, мамо, за свій край боротися.

Стиснулося в мами серця, але благословила. Потім прийшов середній. І його мусила благословити. А коли попросив благословення найменший, не витримала:

- Не пущу! – скрикнула. – Один ти у мене залишився!
- А земля у нас теж одна. Хто ж її захистить, як не я?

Ще більше защеміло у матері серце, але провела у дорогу і найменшого сина. А сама щодня виходила на берег річки, синочків рідних виглядала. Поверталися їх друзі, схиляли перед матір'ю голови, приносили їй невтішні звістки: загинули всі її сини героями. Довго плакала-ридала мама над річкою, не хотіла в хату без дітей вертатися. А на ранок побачили люди на березі вербу, що невтішно додолу схилила свої віти. Отак на світі з'явилася плакуча верба.

Вчитель: Отже, про що розповідає ця легенда? *(Про героїв, захисників України)*

Вчитель: Як ви оцінюєте вчинок матері? Чи змогли б ви вчинити так само, будучи на її місці? *(Вона готова була пожертвувати найдорожчим – синами, задля порятунку рідної землі. Це свідчить про те, що вона любила Україну, була справжнім патріотом, так само як і її сини).*

Вчитель: А як ставитесь до подвигу її синів? Чому? *(Хлопці проявили себе як справжні герої, які цінують свою Батьківщину понад усе. Вони є прикладом для кожного з нас).*

Вчитель: Як ви гадаєте, чому легенда має назву «Плакуча верба»? *(Тому, що український народ вірив, що вербою стала мати, яка гірко плакала за своїми синами).*

Додаток Б 2

Тема: «Як готуємося до захисту рідної землі і чи знаємо лицарів України» (інтегрований курс «Я досліджую світ» 3 кл.), до тематичних днів українського козацтва

Мета: Розширити знання учнів про славне минуле українського народу, про козаччину. Збагатити словниковий запас слів. Виховувати у дітей шанобливе ставлення до запорозьких козаків і спонукати до наслідування їхніх кращих рис.

Обладнання: кросворд, фотопортрети гетьманів.

Тип уроку: комбінований

Перебіг уроку

1. Організація до уроку.

1.1 Створення сприятливого психологічного комфорту.

«Добрий день, діти! Про славу козацьку сьогодні згадайте, історію роду не забувайте!»

1.2 Перевірка готовності учнів до уроку.

Погляньте на свої парти і перевірте чи все необхідне є у вас.

1.3 Оголошення девізу уроку.

Сьогодні девізом нашого уроку будуть такі рядки:

Нехай знає рідна мати, вільна Україна,
Козаки ми ще маленькі – зате гідна зміна.

2. Вивчення нового матеріалу.

2.1 Створення проблемної ситуації.

Перш ніж ви дізнаєтесь тему нашого уроку, вам потрібно буде розгадати кросворд. Тож уважно слухайте і правильно відповідайте на запитання.

1. Столиця України (Київ)
2. Найбільша річка України (Дніпро).
3. Найглибше озеро України (Світязь).
4. Материк на якому ми живемо (Євразія).
5. Море яке омиває Україну (Чорне).
6. Місто у якому ми живемо (Чернівці).
7. Провідники козаків (гетьмани)
8. Як називається центральний парк відпочинку у Чернівцях (Шевченка).
9. Найбільша точка Карпат (Говерла).

2.2 Повідомлення теми і мети уроку. - Отож, ключовим словом нашої теми буде «козаччина». Прочитайте тему нашого уроку. Сьогодні ви більше дізнаєтесь про історію українського козацтва.

2.3 Розповідь учителя. *Козаччина* – це демократичний устрій з гетьманом в Україні в 15- 18 століттях. - Дітки ,а в якому столітті ми живемо? Повернемося назад у часі у 15 століття Був

час,коли всю нашу землю загарбали й поділили між собою сусідні держави. Скрутно жилося українському народу під пануванням чужих володарів,бо скрізь в Україні було заведено панщину. Селяни працювали на панській землі. Волелюбні люди не могли терпіти такої неволі. Вони кидали все й утікали в степи за Дніпрові пороги (показ малюнка). Ці люди називалися «козаки». Можливо походить від татарського слова «кайзак»,що означає «вільний чоловік», «безстрашний воїн». А що козаки жили за порогами Дніпра,то їх називали запорожцями.

Козаки-запорожці боронили народ і рідну українську землю від ворожих переслідувань і дбали про те,щоб український народ мав свободу і власну державу. Вони нападали на турків і татар, хоробро воювали, не один козак віддав своє життя за рідний край і свій народ. Об'єднав усіх козаків канівський староста Дмитро Вишневецький,званий козаками Байдою (показ портрету). Про нього складено багато легенд,віршів.

2.4 Читання вчителем вірша

Славне військо запорозьке

Ти, наш лицарю зібрав,

На острові, на Хортиці,

Січ преславну збудував.

- Дітки, а яких найвідоміших лицарів України ви знаєте?

(Іван Богун, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа,).

Фізкультхвилинка:

Гопа-гопа гопачата.

Ми маленькі козачата.

Будем весело стрибати

Танцювати,присідати.

Щоб нам краще розім'ятись-

Треба на носочки стати

А тепер, мов ті м'ячі,

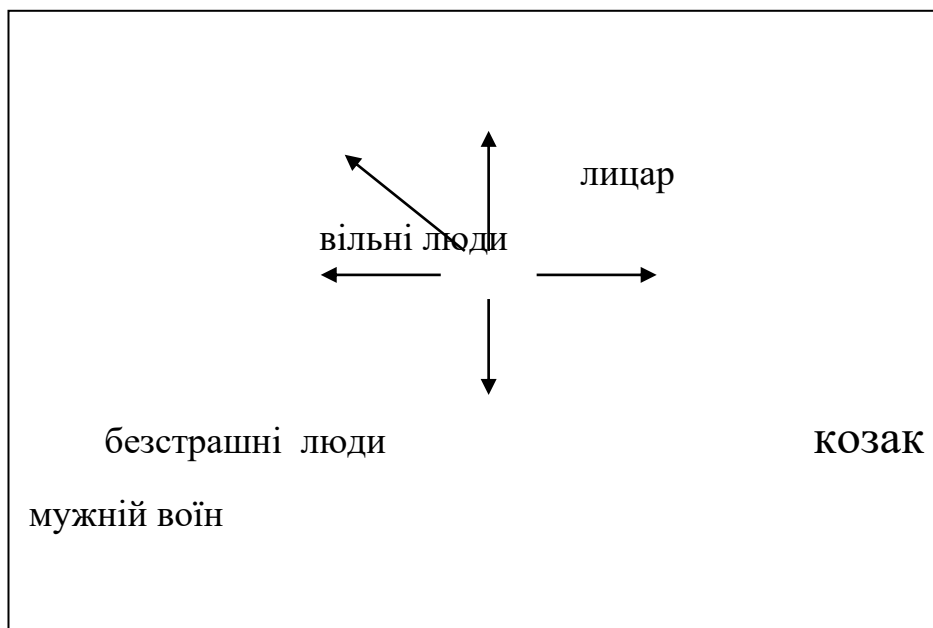
Пострибаєм від землі

Годі нам відпочивати

До роботи час сідати.

3.Закріплення нового матеріалу.

Складання асоціативного куца до слова «козак».

- Давайте подумаємо, що нам у спадщину залишилось від козаків по цей день? (прізвища, традиції, рідна мова, волелюбність)

4. Підсумок уроку

4.1. Підсумкова бесіда

Що нового дізналися на сьогоднішньому уроці?

Що було найцікавішим?

Чому?

4.2. Оцінювання навчальної діяльності учнів

Здійснюється упродовж всього уроку

4.3. Прощання з класом. Дякую за увагу і старанність на уроці.

4.4. Домашнє завдання. Підготувати розповідь про традиції українських козаків, підібрати прислів'я та приказки про козацтво.

Додаток БЗ

Урок-подорож до Запорізької Січі з математики

Тема. Повторення вивчених таблиць множення і ділення.

Розв'язування задач (2 кл.)

(З досвіду Лахно О. І., вчителя початкових класів Львівської ССЗШ №15)

Мета. Повторити і закріпити таблиці множення чисел 2 і 3, ділення на 2 та вміння застосовувати таблицю для обчислення виразів. Вдосконалювати вміння розв'язувати задачі на множення. Розвивати логічне мислення, інтерес до життя козаків; виховувати патріотичні почуття.

Обладнання: мультимедійна презентація уроку, відео презентація «Козацькому роду нема переводу», музична таблиця множення числа 3, музична фізхвилинка «Козаки», картки із завданнями, копії козацьких печаток.

Перебіг уроку

I. Організація класу.

Перегляд презентації «Козацькому роду нема переводу».

II. Повідомлення теми і мети уроку. Ми – нащадки козацької слави. Сьогодні ми помандруємо до Запорізької Січі. Щоб стати козаком, слід було пройти нелегку школу навчання і скласти іспити. І ви, коли пройдете всі математичні випробування, будете прийняті в козачата. Тож урок наш подарує вам багато цікавої інформації та нових знань. А я чекаю від вас активної роботи та старання. Найактивніші та ті, хто правильно відповідатиме, отримає козацькі печатки. На уроці ми повторимо вивчені таблиці множення на 2 і 3 та ділення на 2. Будемо вдосконалювати вміння розв'язувати задачі.

III. Опрацювання навчального матеріалу

1. Усний рахунок

- А чи знаєте ви, що означає слово «козак»? Правильно розв'язавши приклади, 87ом али87лите з полону букви і зможете прочитати слово.

$$2 \cdot 7 + 13 = \quad (\text{В})$$

$$3 \cdot 9 - 15 = \quad (\text{і})$$

$$(18 - 6) : 2 = \quad (\text{л})$$

$$(9 + 7) : 2 = \quad (\text{ь})$$

$$2 \cdot 5 + 78 = \quad (\text{н})$$

$$3 \cdot 7 - 2 = \quad (\text{и})$$

$$2 \cdot (14 - 10) = \quad (\text{й})$$

Козаки – це вільні люди.

Козаки безстрашні всюди.

Козаки – борці за волю,

За народне щастя й долю.

Козак – це людина чесна й смілива,

Найдорожче йому – Батьківщина.

2. Каліграфічна хвилинка

- Прочитайте ряд цифр. Яка цифра зайва? Чому? Запишіть ці цифри у порядку спадання.   2 4 6 8 10 11 12 14

3. Повторення таблиці множення 3 (музична таблиця множення)

– Отже, вирушаємо у мандрівку. Для того, щоб захищати свою країну, треба бути сильним, хитрим, спритним та основне – розумним. Шлях подолаємо, якщо «ланцюжком» назвемо добутки таблиці множення 2 і 3. Головне, щоб «ланцюжок» не розірвався.

4. Гра «Стрільці»

Козаки стрільці відмінні

Хочуть, щоб ми теж були їх гідні.

- З'єднайте вирази стрілами.

$$4+4+4+4 \quad +4 \qquad \qquad \qquad 7 \cdot 2$$

$$7+7 \qquad \qquad \qquad 6 \cdot 3$$

$$6+6+6 \qquad \qquad \qquad 2 \cdot 4$$

$$2+2+2+2 \qquad \qquad \qquad 4 \cdot 5$$

5. Розв'язання віршованих задач

Йшло 4 козаки,

Кожен ніс по 2 мішки.

Скільки було всіх мішків

В чотирьох цих козаків? $(2 \cdot 4 = 8)$

***

На столі 4 миски.

В кожній з них по 3 рибинки.

Скільки всіх рибинок там,

Знати хочеться всім нам. $(3 \cdot 4 = 12)$

***

Три козаки

Пішли до води.

Тихенько, не гупали.

Скільки ніжок тупали? $(2 \cdot 3 = 6)$

- 6. Музична фізхвилинка «Козаки».** Козаки – це сильний, дужий народ, мали гарну фізичну підготовку. Це був також і веселий народ, який любив різноманітні ігри і забави. Тож пропонуємо і вам відпочити, набратися сил і запрошуємо на козацьку зарядку.

7. Розв'язування задачі

На Січі новачок, незалежно від віку, приймався спочатку в «молодики». Він 7 років вчився фехтувати, влучно стріляти, сидіти на коні, виконувати «Гопак», як різновид бойового мистецтва. Керували навчанням досвідчені воїни, при яких молоді хлопці служили джурами. Також козаки вчили грамоту, іноземні мови, вивчали основи астрономії, медицини, а також освоювали гру на одному з народних музичних інструментів. А ще козаки були гарними рибалками. Вони ловили рибу не лише вудкою, а й списом.

Задача: Семеро козаків зловили по 3 рибини. В обід з'їли 14 рибин. Скільки рибин залишилося в козаків?

- Розв'язавши задачу, ви отримаєте від козаків листа.

8. Виконання завдання на картках (додаток)

Коли козак навчався успішно, його допускали до напівжартівливого іспиту. Спочатку козак мав з'їсти миску дуже наперченого борщу, пройти по колоді, перекинутій між берегами ріки й не впасти у воду; потім подолати всі пороги, пливучи човном проти течії. На завершення юнак, осідлавши необ'їждженого коня задом наперед, без сідла і вуздечки, мав проскакати по степу і благополучно повернутися.

Ви отримали останнє завдання на картках. Виконавши його, станете козачатами.

IV. Підсумок уроку.

Вручення медалей «Козачата».

Додаток до уроку:

Таблиця множення числа 3

• Обчисли.

$3 \cdot 5 = \square \square$	$3 \cdot 4 = \square \square$	$3 \cdot 7 = \square \square$
$3 \cdot 1 = \square$	$3 \cdot 6 = \square \square$	$3 \cdot 3 = \square$
$3 \cdot 8 = \square \square$	$3 \cdot 2 = \square$	$3 \cdot 9 = \square \square$

• Впиши знак $>$, $<$ або $=$, не виконуючи обчислень.

$3 \cdot 2 \square 3 \cdot 3$	$3 \cdot 2 \square 3 \cdot 1$	$3 \cdot 6 \square 3 \cdot 7$
$3 \cdot 7 \square 3 \cdot 8$	$3 \cdot 8 \square 3 \cdot 7$	$3 \cdot 8 \square 3 \cdot 9$
$3 \cdot 5 \square 3 \cdot 4$	$3 \cdot 4 \square 3 \cdot 5$	$3 \cdot 4 \square 3 \cdot 3$

• Збільши кожне число у 3 рази.

4	9	2	7	5	3	8	6

• Добери відповідні числа.

$3 \cdot \square = 15$	$3 \cdot \square = 27$	$3 \cdot \square = 6$
$3 \cdot \square = 9$	$3 \cdot \square = 3$	$3 \cdot \square = 24$
$3 \cdot \square = 21$	$3 \cdot \square = 18$	$3 \cdot \square = 12$

• Запиши числа у порядку зростання.

18	9	27	15	6	21	3	12	24
----	---	----	----	---	----	---	----	----

• Впиши знак $>$, $<$ або $=$.

$7 \square 3 \cdot 2$	$10 \square 3 \cdot 3$	$4 \square 3 \cdot 1$
$26 \square 3 \cdot 9$	$25 \square 3 \cdot 8$	$16 \square 3 \cdot 5$
$17 \square 3 \cdot 6$	$11 \square 3 \cdot 4$	$20 \square 3 \cdot 7$

Додаток Б 4

Розробка свята «Козацькі забави»

(з власного досвіду роботи)

Цільова аудиторія: учні 2-4-х класів**Мета:** поглибити знання дітей про життя, побут, традиції козаків; виховувати пошану до рідної культури, патріотичні почуття.**Обладнання:** ноутбук, презентація, українські рушники, обладнання для проведення конкурсів.**Термін:** 45-50 хвилин**Перебіг заходу:**

(на екрані з'являється перший слайд)

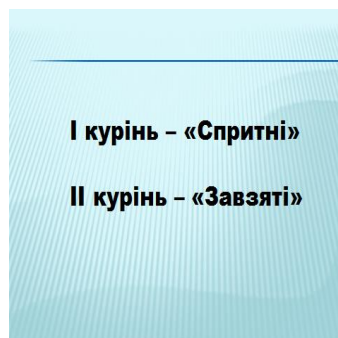

ВЕДУЧИЙ

Ми – українці. З давніх давен існує існує така традиція: після трудового дня свій вільний час весело провести з піснями, танцями, іграми, розвагами, змаганнями. Ось і у нас сьогодні таке незвичайне імпровізоване козацьке свято.

КОЗАК З ГРАМОТОЮ. Добрий день, люди добрі! Я гонець від гетьмана Запорізької Січі. Привіз його наказ (дав грамоту). Ану, хлопці, збирайтесь до гурту, час в похід вирушати!

ВЕДУЧИЙ Дозвольте ж представити вам наших завзятих козаків:
(другий слайд)

У кожного, мабуть, є своє прізвисько, як ще здавна водилося у козаків. Назвіться, будь ласка, себе, щоб наші глядачі знали, з ким матимуть справу.

I курінь: Морозенко, Крутивус, Завзятий, Перевернихата, Люлька, Вернидуб, Гопак, Безвідмовний.

II курінь: Підбийшабля, Задніпровенко, Кошовий, Вернигора, Небийлежачого, Голота, Полуботок, Гетьман.

Поки наші хлопці-козаки готуються до змагань, давайте згадаємо, що означає слово «козак».

I УЧЕНЬ. Вважають, що слово «козак» походить від слова «коза». Козаки були спритні, як кози, вдягалися в козячі кожухи, говорили гучним голосом.

II УЧЕНЬ. Кажуть, що слово «козак» пішло від слова «коса». Люди, які пішли у бій з татарами, були озброєні косами, серпами.

ВЕДУЧИЙ. Які риси характеру були притаманні козакам?

III УЧЕНЬ. Козакам були властиві добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до широкій дружби. Особливо цінували вони особисту свободу, гостинність, привітність і виняткову чесність козаків.

(Третій слайд)

ВЕДУЧИЙ.

Давайте думками полинемо в славне минуле України й проведемо один день у Запорізькій Січі. А судити вас ми будемо за народним звичаєм (кошик з цибулею). Хто вийде переможцем, той і отримає цибулину. Переможцем вийде той курінь, у якого буде більше цибулі. Згода? А судити вас буде *журі* – *козацька старшина*.

Якою б не були погода, козаки кожного куреня вставали до сходу сонця і бігли на річку купатися. Потім снідали. Улюбленою їжею козаків була каша – куліш. Давайте і ми будемо варити куліш. Але, щоб її зварити, треба води наносити.

❖ Розпочинаємо перше змагання. Чий курінь наносить у казанок більше води (ложками носять воду із відра), той і вийде переможцем.

❖ Щоб кашу зварити, потрібно вогонь запалити. Хто більше дров принесе (переносять сірники), той і переможе.

❖ Поки кашовари зварять кашу проведемо третє змагання – перетягування канату.

А зараз дівчата заспівають пісню, а козаки трохи відпочинуть.

(Четвертий слайд)

Пісня «Варенички»

(виконують дівчата, які тримають макітри з варениками)

ВЕДУЧИЙ. А тепер просимо кашоварів кашею почастувати

Конкурс «Хто швидше з'їсть кашу?»

- ❖ Сили набралися, а тепер позмагаємось. Тепер спробуємо пронести надуту кульку на тарілці.
- ❖ А зараз конкурс-змагання «Наша мова – Калинова». Члени команди по черзі називають народні прислів'я. Виграє та команда, яка допустить менше пауз, помилок у мовленні.
- ❖ Для козака пісня, що рідна мати, дає його серцю найкращі поради.

Пісня «Козачата» (усі присутні виконують пісню караоке)

ВЕДУЧИЙ. Для того, щоб були сильними і відважними козаки кожен день робили фізичні вправи. Часто робили ще під музику. З того часу і живуть у нашому народі завзяті українські танці.

Танок «Полька-веселка» (виконує танцювальна група)

ВЕДУЧИЙ. Настав хвилюючий момент нашого конкурсу. Козацька старшина виносить своє рішення.

ВЕДУЧИЙ. Ось і закінчилися наші розваги. Хочеться побажати козакам добра, щастя у житті, сили, наснаги.

Хай щастить вам завжди і в усьому.

(П'ятий слайд)

Пісня «Добрий день, матусю, Україно» (усі учні виконують пісню)

Добрий день, матусю Україно!
Сходить сонце радості й добра.
Україно, я – твоя дитина,
Крапелька великого Дніпра.

Приспів: Україно моя.

Золоті твої поля,
Небо ніжно-голубе,
Що під ним усе цвіте,
Яблуневі сади
І смерекові ліси,
Ніжна пісня солов'я –
Рідна матінка земля.

Не дивись, що я така маленька,
Час мине – я швидко підросту,
І усю любов свого серденька

Я тобі в дарунок принесу.

Приспів: Україно моя.

(під час виконання пісні на екрані демонструються краєвиди України)

Як і кожне свято, наші Козацькі розваги закінчуються частуванням. Запрошуємо дітей почастуватися смачними варениками.

Дякуємо всім за увагу!

Додаток Б 5

Виховний захід «Юні козачата»

Мета : Закріпити знання дітей про Запорізьку Січ, козаків, їх побут, звичаї, традиції. Розвивати інтерес до історії України, гордість за своїх предків. Розвивати пізнавальну активність дітей, прагнення якомога глибше пізнавати національне коріння. Виховувати любов до рідного краю, свого народу.

Обладнання: вишиті рушники, козацькі прапори, мішки, канат, презентація.

Перебіг заходу

Ведучий: *Дорогі гості, батьки і діти!* Наша мандрівка – в історію давню і близьку, хотілося б поєднати розповідь про славу Січ Запорозьку з тими піснями і думами, що їх складав народ про своїх героїв, своїх богатирів.

1-й уч.: Сьогодні свято всіх зустріне, / Сьогодні все козацтво тут,

І в цьому залі радість лине / Козацькі ігри всіх нас ждуть.

2-й уч.: Що говорить Вам «козак» / Це крилате горде слово

Чом завжди буває так / Що світлішає від нього?

3-й уч.: Козаки – це сильні люди!

Козаки – безстрашні люди!

Козаки – борці за волю

За народну щасну долю.

Пісня «Козацькому роду нема переводу»

4-й уч.: Козак – чесна, смілива людина

Найдорожча йому Україна,

Козак слабкому захисник,

Цінити побратимство звик.

Козак усім народам друг

І лицарський у нього дух.

5-й уч.: Козак - герой народу України

Козакувати справа не проста
Коли державу відбудуєм
Красою справа запалає золота.
Воля – найвища цінність в житті
Вільний не зможе збитись з путі
Всі ми цінуєм братерство і згоду
Ми не раби, ми – козацького роду.

6-й уч.: Добром світється, козачата!

Даруйте Україні вірність
Довічно вчіться захищати
Домівку рідну й людську гідність.

7-й уч.: Поведу таку я річ: Що ви знаєте про Січ?

І про нашу Україну
Розкажи усім нам, сину.

8-й уч.: Знаю, батьку, Славна Січ

Ворогам ішла навстріч,
Рідну землю захищала
І народ наш прославляла.

9-й уч.: Незалежність українського народу

Нам потрібно, друзі, завжди берегти,
Недаремно кров лилася за свободу
Нашу волю здобували козаки

10-й уч.: Запорожець завжди знає

Звідки ворог засідає
Зможуть зайд перемогти
Запорожці – козаки.

Пісня «Будемо козаками»

11-й уч.: Але наш народ боровся!

І Хмельницький в нас знайшовся
Козаків боялись зайти,
Бо була в них сила правди

12-й уч.: Хоробрість - риса запорожця

Характер в нього вільнолюбний
Хай і в дівчаток , і у хлопців
Сміливість в душі завжди буде.

13-й уч.: Острів Хортиця – республіка козацька

Ось де слава розквітала буйноцвіттям!
Ой, як боронили наші предки хвацько

Нашу Україну , наше довголіття.

Пісня «Їхав козак за Дунай»

Ведучий. У літописі українських земель є славний період козаччини, що тривав майже 300 років (1550–1828). Козацтво стало організованою військовою силою, яка боронила наші землі від нападів турків і татар, а також - від польських та московських колонізаторів. Козаки були сміливими, дисциплінованими, витривалими, гордими і вільними людьми.

Ведуча. Уважають, що слово *козак* означає «вільний чоловік». У запорозьких козаків було 265 островів. Найбільший острів називався Січ. Там козаки жили постійно; вчилися військової справи, готувалися до воєнних походів.

Ведуча. Посередині Січі стояла церква Святої Покрови — знадвору дуже скромна, а всередині — повна золота і срібла. Частину своєї здобичі призначали на церкву і купували щороку нові ікони. Січчю командував кошовий, його всі називали батьком. До військової старшини належали ще військовий суддя і писар.

Ведучий. Козаки мали свої звичаї. Хто хотів стати козаком, мусив наперед служити 3 роки у старшого козака. Коли навчався від того козака орудувати зброєю й набував спритності у битвах, ставав справжнім козаком і діставав зброю: рушницю, спис, луки і стріли.

Ведуча. Козаки одягалися просто: в грубу сорочку в довгий плащ без рукавів. За широким поясом носили пістолі й люльки, через плече носили торбинку з харчами, а до пояса на ремінець прив'язували ще й порохівницю з порохом. Голови голили... Та ще й таку моду мали: чуприну носили, та таку, що на вухо намотували.

Ведучий. **Приготуйтеся до вікторини:**

1. Козацька держава? (Запорізька Січ)
2. Острів, де жили козаки? (Хортиця)
3. Кому заборонено було навіть ступати на Січ? (жінкам)
4. Вірний друг козаків? (кінь)
5. Козацьказачіска? (оселедець)
6. Бойове мистецтво козаків? (бойовий гопак)
7. Що означає слово «козак»? (вільна людина)

Вчитель: Молодці, відповіли на всі запитання. Козачата, а який у вас сьогодні настрій? Чи є охота позмагатись? Силу й спритність показати, і відвагу молодецьку, Як це в козаків ведеться.

Гра «Перетягування канату»

Пісня «Козачата»

Сценка «Каша»

Парубок: Здоровенькі були! Чи тут в козаки записують?

К.: Здоровенькі були, та маленькі вирости. А навіщо тобі козацтво?

П.: Моя наречена в турецькій неволі. Оксана – сирота. Крім мене, їй ніхто не допоможе. А я один, без вірних друзів нічого заподіяти не зможу.

К.: А звідкіля ти?

П.: З Фастівщини.

К.: А кашу варив коли-небудь?

П.: Ні, не доводилось. Та ще молодий! Навчуся!

К.: Так вчися. Дайте йому казанок, крупу, воду. Вари так, щоб каша була не сира, та й не перекипіла, щоб на сіль була смачна і хоч трошки запашна. Ходімо, панове, на курган турок виглядати, а заодно й обіду чекати.

К.: Коли звариш кашу, гукни. *(Козаки лишають сцену. Парубок починає варити кашу).*

П.: А де ви були, панове? Гукав я вас, гукав, поки їсти не схотілося! Гарна каша.....була!

К.: Наш, здалеку видно! Справжній козак! Запиши його пане писарю.

К.: А як же тебе прозвати?

К.: Може прозвемо його «Кашовар», на згадку про з'їдену кашу!

Ведуча: Діти, а яка зараз пора року? - Осінь.

В Україні восени святкують Покрову- це велике народне свято з особливою повагою до нього ставилися українські козаки.

- Діти, а може ви нам про Покрову щось розповісте?

1-й уч.: У запорозьких козаків був особливий культ Богородиці- Покрови як заступниці та захисниці від ворога. Головна січова церква завжди була на честь Покрови. Її ікона була в кожному козацькому курені.

2-й уч.: Зображували її й на хоругвах, під якими козаки виступали в походи. Перед кожним походом навколішки ставали на молитву до Пресвятої Богородиці.

Пісня «Козацька наша воля».

Перекличка:

1-уч.: Світ у сяйві, не впізнати

Саду і городу:

То Покрова - світле свято

Нашого народу!

2-уч.: То Покрова землю вкрила

Щедрими плодами,

Розпростерланіжні крила,

Стала понад нами.

3-уч.: Встала в небі зоря вечерова

Та й за руки веде зірченят.
 Будь здорова, Козацька Покрово!
 Найдавніше з осінніх свят!

1-уч.: Ми – українці – велика родина,
 Мова і пісня у нас солов'їна
 Квітне в садочках червона калина,
 Рідна земля для нас всіх Україна.
 Гляньте, яка Україна чарівна,
 Гарна немовби казкова царівна!
 Гори. гаї, голубі небеса –
 Глибинна, безмежна, велична краса!

2-уч.: Не забувай Шевченка спів
 Про горду славу козаків.
 Не забувай, що ти - дитина
 Землі, що зветься Україна!
 Про Україну, рідний край,
 Ти, завжди це пам'ятай!
 Засвідчимося разом сьогодні, брати і сестри, що
Разом : Козацькому роду – нема переводу!

Пісня «Ми патріоти України»

Додаток Б 6

Виховний захід

(із власного педагогічного досвіду)

Тема: Ми - нащадки козацької слави (4 кл.)

Мета: розширити знання учнів про життя, традиції, звичаї українського козацтва; розвивати почуття гордості за минуле нашої Батьківщини; сприяти патріотичному вихованню.

Обладнання: плакати із зображеннями козаків, плакат із правилами поведінки, презентація, ноутбук.

Форма проведення: година спілкування.

Перебіг заняття

1. Організація класу до проведення заняття

1.1. Привітання з учнями

1.2. Створення сприятливого психологічного комфорту. Чого ви очікуєте від сьогоднішнього заняття? Давайте запишемо це на дошці, щоб у кінці заходу перевірити, чи справдяться вони.

1.3. Повідомлення правил поведінки на занятті учням. Давайте познайомимось із правилами, яких обов'язково слід дотримуватись усім чемним учням. *Перш ніж говорити – подумай, що ти будеш говорити.*

Говори чесно, доведь свою думку. Поважай думку товариша. Не перебивай. Вигуки і жести враховуватись не будуть. Подаруй друзям усмішку і вона до тебе обов'язково повернеться!

2. Розкриття теми заняття

2.1. Оголошення теми заняття. Діти, а чи знаєте ви хто такі козаки? Якими ви їх уявляєте?

- Сьогодні на занятті ми з вами поговоримо про них, адже темою нашої години спілкування є : «Нашадки козацької слави»

2.2. Розповідь вчителя про козаків. Через століття до нас доносяться тріпотіння козацьких знамен, стогін української землі від копит коней, звуки бою як межі між життям і смертю, між минулим і сучасним нашого народу.

Сьогодні в Україні відзначають День українського козацтва. Це дуже важливе свято для кожного з нас, адже козацтво відіграло вирішальну роль у становленні нашої держави. Його історичне значення важко переоцінити.

Козак - означає вільний чоловік. Козаки об'єднувалися в курені (загони), кожен курінь обирав собі отамана (ватажка). Очолював козацьке військо гетьман. Козацьке побутове життя було дуже простим, жінкам заборонялося жити на Січі, тож чоловіки повністю обслуговували себе самі: готували їжу, лагодили одяг тощо. Козаки суворо дотримувались дисципліни, постійно тренувалися, удосконалювали військову вправність. Вони створили свій флот, що складався з легких і швидких човнів - (чайок). Основними завданнями козаків була боротьба з Туреччиною та кримськими татарами, захист не тільки України, але й, власне, Європи від войовничої Туреччини, порятунок з полону побратимів і людей, проданих у рабство. Відомими бойовими мистецтвами козаків стали «Бойовий Гопак» і «Спас». Козаки, які найкраще володіли цими мистецтвами, були досконалими воїнами, їх називали характерниками. Козацькі табори для захисту від нападників обносили великими січовими колодами. Розташовувалися ці табори на острові Мала Хортиця, за Дніпровськими порогами. Так і виникла назва Запорозька Січ. Сама ж фортеця була побудована в 16 столітті. Народні пісні й інші фольклорні твори оспівали першого козацького ватажка – Байду (справжнє ім'я – Дмитро Вишневецький). Не менш відомими та ушавленими в народній творчості були й Павло Полуботок, Самійло Кішка, Іван Мазепа, Петро Сагайдачний та багато інших славетних козацьких ватажків. Слава про українських козаків поширювалася всією Європою, як мужніх воїнів, справжніх лицарів.

Запорізька Січ проіснувала більш як двісті років. Найвідомішими представниками козацької верхівки був Б.Хмельницький. Саме він очолив у 1648 р. визвольну війну українського народу, війну справедливую, метою якої було здобуття незалежності. 15 червня 1775 р. за наказом московської цариці Катерини II російські війська зруйнували Запорізьку Січ. Нині, в умовах російської агресії традиції українського козацтва набувають особливої актуальності.

2.3. Знайомство з українськими народними легендами про козаків. Краще уявити як виглядали козаки і чим займалися нам допоможуть українські народні легенди про козаків («Вартові степу»; «Про запорозців»).

Руханка (Відео «Козачата»).

3. Перевірка учнями знань, засвоєних під час заняття. Розв'язування тестів.

1. Кого називали в Україні козаком?

- а) казкар; б) кріпосного селянина; в) вільного чоловіка; г) пастуха

3. Де знаходиться козацька Січ?

- а) за дніпровськими порогами; б) в причорноморських степах; в) на Дунаї; г) у Криму

4. Як називали місце, де жили козаки?

- а) мазанка; б) намет; в) землянка; г) курінь

5. Видатний козацький гетьман:

- а) Б. Хмельницький; б) І. Мазепа; в) П. Сагайдачний; г) усі відповіді правильні

6. Як називались козацькі кораблі?

- а) галери; б) чайки; в) катери; г) фрегати

7. Одне з бойових мистецтво українських козаків

- а) Славень; б) Велес; в) Влас; г) Спас

8. Хто зруйнував Козацьку Січ?

- а) російська цариця Катерина II; б) кримський хан Карим Гірей; в) турецький султан Сулейман; г) половецькі орди

4. Підсумок заняття

4.1. Заключне слово вчителя. Зараз ми з вами пограємо в гру «Блискавка». Вам потрібно буде швидко і влучно, наче блискавки, відповідати на запитання.

1. Як називається військо і господарське об'єднання козаків? (Січ)

2. Що це таке козацькій курінь? (Житло, самостійна військова частина)

3. Яке християнське свято у козаків було храмовим? (Свято Покрови Богоматері)

4. Що означає слово козак? (Вільна людина)

5. Символ влади гетьмана? (Булава)

6. Як називались козацькі човни? (Чайки)

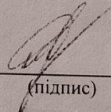
7. Назвіть 4-х гетьманів України.

Обміняйтеся роботами, перевіримо їх.

4.2. Прощання з класом.

Молодці. Ви гарно впоралися із усіма завданнями. А чи справдилися ваші очікування? Дякую. Бажаю вам вдалого дня.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.

Бурас Марія - екс-віс Віснївцю
(підпис)